

विजेच्या भाराखाली दबणार जनताच!

प्रयास ऊर्जागट

मनोगत

लोकजागृती आणि प्रबोधन यातील प्रयत्नाचा एक भाग म्हणून 'विजेच्या भाराखाली दबणार जनताच!' ही पुस्तिका 'स्वामी विवेकानंद कृतज्ञता निधी'तर्फे प्रसिद्ध करित आहोत.

समाजाने विविध प्रसंगी गौरव केला, पुरस्कार दिले ती सर्व रक्कम समाजाची आहे, अण्णा हजारे नावाच्या एका व्यक्तीची नाही, अशा भूमिकेतून या सर्व रकमेचा 'स्वामी विवेकानंद कृतज्ञता निधी' स्थापन केला आहे. समाजसेवेच्या क्षेत्रात समर्पित वृत्तीने कार्य करणाऱ्या एका ज्येष्ठ व्यक्तीला या 'निधी'तर्फे 'स्वामी विवेकानंद मानवसेवा पुरस्कार' (रु. २५ हजार) दरवर्षी दिला जातो, तसेच असे काम करणाऱ्या दोन तरुण कार्यकर्त्यांना आर्थिक पाठबळ देण्याच्या उद्देशाने दरमहा रु. १५०० मानधन वर्षभर दिले जाते. या व्यतिरिक्त, समाजाच्या दृष्टीने विशेष महत्त्वाच्या विषयाबाबत लोकजागृती आणि प्रबोधन करण्यासाठी काही पुस्तिका प्रकाशित करण्यात येणार आहेत. त्याचा एक भाग म्हणून ही पुस्तिका प्रसिद्ध करित आहोत. ऊर्जा प्रश्नाचा अभ्यास करणाऱ्या 'प्रयास ऊर्जागट, पुणे' या संस्थेतील संशोधकांनी या पुस्तिकेचे लेखन केले आहे. प्रसिद्ध चित्रकार मंगेश तेंडुलकर यांनी आत्मीयतेने मुखपृष्ठ चितारले आहे. त्यांच्या सहकार्याबद्दल आम्ही आभारी आहोत. ही पुस्तिका तयार करताना, त्यासाठीचे संशोधन, विश्लेषण करताना प्रयासला ऊर्जाक्षेत्रातील तज्ञ व संशोधक, वीजमंडळातील व सरकारी आजी-माजी अधिकारी व मित्र, स्वयंसेवी संस्थांमधील सहकारी, प्रयासमधील सहकारी, व इतर अनेकांचे सहकार्य लाभले आहे. पुस्तिकेतील व्यंगचित्रे 'ग्रीन पॉलिटिक्स' या पुस्तकांमधून (संपादक व प्रकाशक: सेंटर फॉर सायन्स अँड एनव्हायरॉन्मेंट, दिल्ली) घेतली आहे. अक्षरजुळणी श्री. अभय ढमढेरे यांनी केली आहे. या सर्वांचा ऋणनिर्देश आवश्यक आहे.

महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्राची आजची अवस्था, त्यामागची कारणे व उपाय यांचे विवेचन या पुस्तिकेत केले आहे. या विवेचनाद्वारे सर्वसामान्य माणसापर्यंत ही सर्व माहिती पोहोचावी, प्रश्नाचे गांभीर्य व त्यातील धोके जनतेच्या लक्षात यावेत व या प्रश्नावर आवाज उठविण्यासाठी त्यांनी सिद्ध व्हावे, हा यामागील उद्देश आहे. जनतेच्या जिन्हाळ्याच्या या प्रश्नावर हाती घ्यावयाचा कार्यक्रम स्वतंत्रपणे लवकरच जाहीर केला जाईल. त्यात सर्वांचा जास्तीत जास्त सहभाग लाभेल, अशी खात्री आहे.

अण्णा हजारे

विजेच्या भाराखाली दबणार जनताच!

लेखन

प्रयास ऊर्जागिट, पुणे.

प्रकाशक

स्वामी विवेकानंद कृतज्ञता निधी
राळेगणसिद्धी, ता. पारनेर, जि. पुणे.

नोव्हेंबर २०००

विजेच्या भाराखाली दबणार जनताच!

अनुक्रमणिका

लेखनामागची भूमिका

सद्यस्थितीचा संदर्भ

भाग पहिला : भारतातील वीजक्षेत्र : ऐतिहासिक आढावा	५
भाग दुसरा : जागतिक बँकेच्या ओरिसा मॉडेलची समीक्षा	१६
भाग तिसरा : महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्र: समस्या आणि उपाय	२७
महाराष्ट्र राज्य विद्युत् मंडळ: संक्षिप्त ऐतिहासिक आढावा	
एनरॉन प्रकल्पाचा पांढरा हत्ती	
विद्युत् नियामक आयोगासमोरील खुली प्रक्रिया	
विभाजन व खाजगीकरणाच्या उपायांची समीक्षा	
येत्या चार वर्षांचे भविष्य : चिंताजनक संभाव्यदृश्ये	
वीजक्षेत्रातील आणीबाणीचे रोगनिदान	
समस्यांच्या सोडवणुकीचा मार्ग	
समारोप :	लोकशाहीकरणाचा उतारा
	७५

लेखनामागची भूमिका

महाराष्ट्रातील वीजमंडळाच्या कर्मचाऱ्यांनी जुलै २००० मध्ये केलेल्या संपामुळे वीजक्षेत्रातील विविध समस्यांवरील चर्चा पुनःच जोरात सुरू झाली. त्यानंतर नोव्हेंबर २००० मध्ये सरकारने वीजमंडळाच्या विभाजनाचा निर्णय जाहीर केला व विधानसभेच्या हिवाळी अधिवेशनामध्ये वीजक्षेत्र सुधारणेसाठी नवीन विधेयक मांडण्याची घोषणा केली आहे. सरकारातले मंत्री व अधिकारी, अनेक अर्थतज्ज्ञ, जागतिक बँकेसारख्या काही आंतरराष्ट्रीय संस्था, उद्योगजगतातील काही मंडळी ह्या सर्वांच्या मतांनुसार वीजक्षेत्रासमोरील समस्यांवर खाजगीकरण हा एकमेव उपाय आहे. मात्र त्याचवेळी कामगारसंघटना, ग्राहकसंघटना, अनेक स्वयंसेवी संस्थातील अभ्यासक, तसेच डाव्या व पर्यावरणवादी संघटना खाजगीकरणातील धोके दाखवून देत आहेत. यापैकी काही मंडळीच्या मते भारतासारख्या देशात वीजक्षेत्रासारखे महत्त्वाचे क्षेत्र नफ्याच्या प्रेरणेने काम करणाऱ्या खाजगी क्षेत्राकडे देण्याऐवजी ज्यावर सामाजिक जबाबदारी टाकता येईल अशा सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये ठेवणे उपयुक्त ठरेल.

वीजक्षेत्राचा अभ्यास करताना असे दिसते की वीजक्षेत्रासमोर सध्या उभ्या ठाकलेल्या समस्या ह्या अत्यंत गुंतागुंतीच्या आहेत. त्यांची मुळे खूप दूरवर पसरली आहेत. गेल्या पाच दशकांमध्ये घेतलेले चुकीचे निर्णय, पाडलेले चुकीचे पायंडे, वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या चुकीच्या कामकाजपद्धती ह्या साऱ्यांमुळे ह्या समस्यांना खतपाणी मिळत आले आहे. समाजातील प्रबळ असलेल्या अनेक घटकांचे विविध प्रकारचे हितसंबंध ह्या समस्यांमध्ये गुंतले आहेत. याशिवाय वीजक्षेत्रातील तंत्रज्ञानामध्ये वेगाने झालेल्या प्रगतीमुळे अनेक नव्या संधी तसेच नवी आव्हाने समोर ठाकली आहेत असेही तज्ञांचे म्हणणे आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, ह्या समस्या जटील आहेत, त्यांची उत्तरेही कठीण व गुंतागुंतीची असणार आहेत. एवढेच नव्हे तर काही दशके दुर्लक्ष झाल्यावर चिघळलेल्या समस्यांमुळे परिस्थिती अतिशय नाजूक बनली आहे व त्यावर तातडीने उपाय करावे लागतील हे लक्षात घेतले पाहिजे.

अशा समस्या सोडवण्यासाठी खाजगीकरण अथवा सार्वजनिकीकरण अश्यासारखी कोणतीही ठोकळेबाज उत्तरे पुरेशी ठरणार नाहीत. त्यासाठी वीजक्षेत्रामध्ये अनेक मूलभूत तसेच व्यापक असे बदल करावेच लागतील ह्या निष्कर्षावर आता मोठ्या प्रमाणात सहमती निर्माण होत आहे. हे बदल करत असताना ते जनहितरक्षणासाठी पोषक ठरतील यासाठी कमालीची सावधानता बाळगावी लागेल. बदलांच्या प्रक्रियेत वीजक्षेत्रावरचे जनतेचे नियंत्रण सुटून ते परत हितसंबंधीयांच्या ताब्यात जात नाही ना हे देखील डोळ्यात तेल घालून पाहावे लागेल. मुळात, आजवरच्या ज्या चुका झाल्या (ज्यातून सध्याच्या समस्या उभ्या राहिल्या) त्या चुकांची किंमत सर्वांनाच काहीना काही रूपामध्ये व थोड्याफार प्रमाणात भरावी लागणार आहे हे सर्वांनी लक्षात घेणे गरजेचे

ठरणार आहे. परिणामी, सर्वांच्या मनःपूर्वक सहकार्याशिवाय वीजक्षेत्रापुढील सध्याच्या समस्या सोडवता येणार नाहीत.

त्यापुढे जाऊन सांगायचे तर सध्याच्या समस्या सोडवण्यात यश आले तरी पुन्हा गाफील राहून चालणार नाही. आजवर राजकारणी, सरकार ह्यांच्या हाती आपले भवितव्य सोपवून सर्वसामान्य लोक निश्चिंत होत असत. तसे यापुढे कोणा एकाच्या (सरकारयंत्रणा अथवा बाजारयंत्रणा) हाती वीजक्षेत्र सोपवून चालणार नाही. त्याऐवजी वीजक्षेत्राचा कारभार योग्य रितीने होतो की नाही यावर जनता तसेच समाजातील विविध संस्था व संघटना ह्यांनी सतत पहारा ठेवणे गरजेचे आहे.

हे काम परिणामकारकरीतीने करण्यासाठी ह्या क्षेत्रातील विविध बाबींचे (अगदी आर्थिक-तांत्रिक बाबींचेदेखील) ज्ञान लोकांनी, तसेच समाजातील विविध संस्था व संघटनांनी करून घेणे आता गरजेचे झाले आहे. अभ्यास, विश्लेषण, जनजागृती याबरोबरीनेच राजकीय स्वरूपाचे कार्यक्रम, न्यायालये व नियामक आयोगासारख्या यंत्रणा ह्या साऱ्यांचा योग्यरीतीने वापर करून जनहितरक्षण करण्याचे अनेकांगी आव्हान समाजहितासाठी काम करणाऱ्या विविध संस्था, संघटनासमोर आता उभे आहे.

वीजक्षेत्रातील समस्यांचे खरे रूप, त्यांच्या सोडवणूकीसाठी उपलब्ध उपाय, त्यासाठी आवश्यक ते बदल घडवून वीजक्षेत्राचे “आरोग्य” ठीक ठेवणे ह्या आव्हानाचे खरेखुरे स्वरूप, त्यासाठी करावयाचे प्रयत्न ह्या साऱ्या बाबींचे विवेचन करण्यासाठी ही पुस्तिका लिहिली आहे. वीजक्षेत्रासमोरील समस्यांच्या निराकरणासाठी एकमेव व अंतिम उपाययोजना ह्या पुस्तिकेमध्ये सांगितली आहे असा आमचा अजिबात दावा नाही. उलटपक्षी, आजवरच्या आमच्या अभ्यासात जे काही गवसले ते सर्वांसमोर मांडून ह्या विषयावर व्यापक चर्चा सुरू करण्याच्या अनेकांच्या प्रयत्नांत सहभागी व्हावे एवढीच आमची भूमिका आहे.

शेवटी एका गोष्टीचा उल्लेख करणे गरजेचे आहे. महाराष्ट्रातील वीज सुधारणा विधेयक २७ नोव्हेंबरपासून सुरू होणाऱ्या हिवाळी अधिवेशनात येणार आहे. त्या आधी किमान काही काळ ही पुस्तिका वाचकांच्या हाती पडावी असा आमचा प्रयत्न होता. त्यामुळे पुस्तिका तयार करण्यासाठी अगदी कमी अवधी मिळाला. परिणामी, काही ठिकाणी पुनरावृत्ती, कमी तपशील व संदर्भ, ठाशीवपणा नसणे व आकृत्यांमधील इंग्रजी मजकूर इत्यादी त्रुटी राहून गेल्या आहेत. विषयाचे व वेळेचे महत्त्व लक्षात घेऊन वाचकांनी अशा त्रुटींकडे क्षमाशील दृष्टीने पाहावे अशी विनंती आहे. ह्या विषयावरील अधिक माहितीसाठी जिज्ञासू व अभ्यासू वाचकांनी या विषयावर प्रयासने तयार केलेले इतर तांत्रिक व संशोधनात्मक वाड्यम जरूर वाचावे अशीही विनंती आहे.

प्रयास ऊर्जागट, पुणे.

सद्यस्थितीचा संदर्भ

महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्रातील परिस्थिती सध्या गोंधळाची आहे. राज्यसरकार, केंद्रसरकार, कर्मचारी संघटना, जागतिक बँक ही सारी मंडळी आपल्याआपल्या मतांनुसार आणि शक्तीनुसार वीजक्षेत्राला वाकवीत आहेत. ह्या पुस्तिकेतील विवेचनाला ह्या साऱ्या मंडळींच्या प्रयत्नांचा व त्यातून साकारणाऱ्या घटितांचा संदर्भ आहे. तो पट थोडक्यात मांडल्याशिवाय पुढे जाणे योग्य ठरणार नाही.

सरकारने वीजमंडळाचे विभाजन व खाजगीकरण करू नये ह्या मागणीसाठी महाराष्ट्रातील वीजमंडळाच्या कर्मचाऱ्यांनी संप केला होता. कर्मचाऱ्यांच्या मागण्यांवरून वृत्तपत्रे व इतर माध्यमांतून संपाच्या काळात बराच वादविवाद झाला. कर्मचारी संघटनांच्या म्हणण्याप्रमाणे वीजमंडळाचे विभाजन व खाजगीकरण झाल्यास ग्राहकांना वीजदरवाढीच्या रूपाने जबरदस्त फटका बसेल. तर सरकारच्या मते वीजमंडळाचा कारभार सुधारणे, ग्राहकांना पुरेसा वीजपुरवठा व चांगली सेवा उपलब्ध करून देणे, आणि मुख्य म्हणजे वीजमंडळाच्या वीजनिर्मितीक्षमतेमध्ये वाढ करण्यासाठी आवश्यक ते भांडवल उभे करणे ह्यासाठी वीजमंडळाचे विभाजन व खाजगीकरण करण्याशिवाय पर्याय नाही.

ह्या विवादाच्या निमित्ताने एनरॉनचा मुद्दा देखील पुन्हा ऐरणीवर आला. एनरॉनसारख्या प्रकल्पाचा पांढरा हत्ती सरकारने डोक्यावर घेतल्यामुळे हा अनावस्था प्रसंग ओढवला आहे असे कर्मचारी संघटनांचे म्हणणे होते. तर मा. वीजमंत्र्यांनी विधानसभेमध्ये एनरॉनच्या वीजेचा दर युनिटमागे ४ रु. ३४ पैसे आहे असे जाहीर करून त्याची जबाबदारी भाजप-शिवसेना युतीने केलेल्या दुसऱ्या कराराच्या पदरात घातली. मात्र सध्याचा हा दर त्यांनीच केलेल्या पहिल्या टप्प्यासाठीच्या करारानुसार आहे हे सांगायला ते विसरले. त्याचबरोबर एनरॉन पाठोपाठ येणाऱ्या रिलायन्स व मित्तल यांच्या खाजगी प्रकल्पांबरोबर त्यांचे सरकार करीत असलेल्या करारांबाबत काही सांगण्यास ते तयार नसतात.

संप मिटवताना महाराष्ट्रामध्ये जे नवीन वीजसुधारणा विधेयक येणार आहे त्याचा मसुदा कर्मचाऱ्यांना दाखवून त्यांच्या सहमतीने निर्णय घेऊ असे लेखी आश्वासन सरकारने दिले होते. सरकारने आता विभाजनाचा निर्णय जाहीर करून विधानसभेच्या हिवाळी अधिवेशनात वीजक्षेत्र सुधारणा विधेयक मांडण्याचे ठरवले आहे. मात्र ह्या विधेयकाचा मसुदा जनतेसमोर खुला करून त्यावर खुली, व्यापक चर्चा घडवून आणण्यासाठी सरकार तयार नाही. केंद्रसरकार लोकसभेत मांडत असलेल्या “इलेक्ट्रिसिटी २०००” ह्या विधेयकाचा परिणाम महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्रावर होऊ नये हा देखील एक हेतू हे विधेयक चर्चेशिवाय व घाईघाईने मांडण्यामागे असल्याचे राज्यसरकारतर्फे सांगितले जात आहे. मुळात, “इलेक्ट्रिसिटी २०००” ह्या विधेयकात नक्की काय

आहे? त्यामुळे राज्याच्या हितावर नक्की कोणते परिणाम होणार? ह्याबाबत सरकारदरबारीसुद्धा स्पष्टता नाही. ह्या विधेयकाचे प्रणेते असलेले केंद्रीय उर्जामंत्री निधन पावल्यानंतर ह्या विधेयकाच्या भवितव्याबाबतही आता साशंकता व्यक्त केली जात आहे.

हे सारे घडत असतानाच महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगाने मे २००० मध्ये दिलेल्या वीजदराबाबतच्या निवाड्याविरुद्ध वीजमंडळ व इतर अनेकांनी पुर्नपरिक्षण याचिका दाखल केल्या. ह्या याचिकांबाबत निर्णय देताना नियामक मंडळाने वीजदरवाढ कायम ठेवण्याचे ठरवल्यास वीजमंडळाला तसेच शेतकरी, यंत्रमागधारक अश्या लाखो ग्राहकांना मोठा फटका बसणार आहे.

विभाजन करून, जागतिक बँकेकडून कर्ज मिळवून, बँकेने दाखवलेल्या खाजगीकरणाच्या मार्गाने जाण्याच्या तयारीत असणाऱ्या महाराष्ट्राने शेजारच्या आंध्रप्रदेशात गेल्या काही महिन्यांत जे घडते आहे त्याचा संदर्भ लक्षात घेणे देखील आवश्यक आहे. जागतिक बँकेचे बोट धरून, खाजगीकरणाच्या वाटेवर पुढची मजल गाठलेल्या आंध्रप्रदेशात झालेल्या जबरदस्त वीजदरवाढीच्या प्रश्नावरून जोरदार राजकीय संघर्ष चालू आहे. त्यावरून विधानसभा बंद पडणे, आमदारांची उपोषणे, लाठीमार, गोळीबार, निदर्शकांचे मृत्यू, जाळपोळ, इ. साऱ्या गोष्टी घडल्या आहेत. ह्याच वाटेवरून निघालेल्या महाराष्ट्राने आंध्रप्रदेशाच्या परिस्थितीमधून कोणते धडे घ्यावेत हा देखील एक मोठा प्रश्न आहे.

ह्या साऱ्या पार्श्वभूमिवर महाराष्ट्राच्या वीजमंडळासमोरील समस्या, त्यावर सुचवले जाणारे उपाय, त्यांची जनहिताच्या दृष्टीकोणातून समीक्षा, जनहिताच्या दृष्टीने योग्य अशी उपाययोजना ह्या साऱ्यांची चर्चा पुस्तिकेच्या तिसऱ्या म्हणजे शेवटच्या भागात केली आहे. मात्र महाराष्ट्रातील समस्यांच्या विश्लेषणाकडे वळण्यापूर्वी ह्या समस्यांचे मूळ नेमके कशात आहे हे समजून घेणे गरजेचे आहे. त्यासाठी आवश्यक तो पाया तयार करण्यासाठी भारतातील वीजक्षेत्राचा आजवरचा इतिहास थोड्याश्या विस्ताराने पुस्तिकेच्या पहिल्या भागात मांडला आहे. वीजक्षेत्राबाबत अनभिज्ञ अश्या नागरिकांला देखील ही पुस्तिका उपयुक्त व्हावी असा त्यामागे हेतू आहे. विविध राज्यातील वीजक्षेत्रामध्ये सध्या चालू असणाऱ्या सुधारणांच्या गाभ्याशी असणाऱ्या जागतिक बँकप्रणित प्रतिमानाचे (मॉडेलचे) विस्तारपूर्वक विवेचन पुस्तिकेच्या दुसऱ्या भागामध्ये केले आहे. महाराष्ट्राच्या वीजक्षेत्रातील समस्या सोडवताना सरकार, जागतिक बँक, व इतर मंडळी जे उपाय सुचवतात त्यांचे खरे स्वरूप समजण्यास त्यामुळे मदत होईल.

---०---

भाग पहिला भारतातील वीजक्षेत्र : ऐतिहासिक आढावा

स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रगती

वीज ही विकासासाठीच्या सर्वात महत्त्वाच्या निवेशांपैकी (इनपुट) एक आहे असे म्हटले जाते. मुख्यप्रवाहातील अर्थतज्ञ तर दरडोई वीजवापराने प्रमाण हा देशाच्या विकासाचा मापदंड आहे असेच मानतात. त्यांच्यासाठी 'ज्या देशाचा वीजवापर जास्त त्याचा विकास जास्त' असा सरळसोट मामला असतो. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या पाच दशकांत भारतातील वीजक्षेत्राचे नियोजन व धोरणे ह्याच मापदंडाला प्रमाण मानून आखण्यात आली असे दिसते. परिणामी, दरडोई वीजवापरामध्ये वाढ होण्यासाठी आवश्यक असा वीजक्षेत्राचा संख्यात्मक विस्तार घडवून आणण्यामध्ये बऱ्यापैकी यश आले. तक्ता क्र. १ मध्ये दाखवल्याप्रमाणे १९५० ते १९९९ ह्या कालखंडामध्ये अनेक बाबींमध्ये लक्षणीय अशी संख्यात्मक वाढ झालेली दिसून येते. वीजउत्पादनक्षमता, वीजग्राहकांची संख्या, शेतीपंपांची संख्या, वीजजाळ्याची लांबी अश्या सर्वच बाबतीत झालेली ही संख्यात्मक प्रगती निश्चितच अभिमानास्पद आहे. याचबरोबरने भारतातील वीजक्षेत्राने आज गुणात्मक प्रगतीही साधलेली आहे. ह्या क्षेत्रातील आधुनिक तंत्रज्ञान व कौशल्ये आपल्या देशात उपलब्ध आहेत.

तक्ता क्र. १ भारतातील वीजक्षेत्राची लक्षणीय कामगिरी

तपशील	१९९८-१९९९ ची आकडेवारी	१९५० ते १९९९ या कालावधीतील वाढ
वीजनिर्मिती क्षमता	९४,००० मेगावॉट	५५ पट
वीजग्राहकांची संख्या	सुमारे ७.८५ कोटी	५२ पट
शेतीपंपांची संख्या	सुमारे १.२ कोटी	५७१ पट
वहन-वितरण जाळ्याची लांबी	सुमारे ५० लाख कि.मी.	१७२ पट
वीज पोचलेली गावे	५ लाखापेक्षा जास्त	१६३ पट
दरडोई वार्षिक वीजवापर	सुमारे ३४० युनिट	२२ पट

ही संख्यात्मक वाढ घडवून आणण्यासाठी विविध धोरणे आखली गेली, संस्थात्मक संरचना उभ्या केल्या गेल्या, तसेच कायदेकानून व कामकाजपद्धती निर्माण केल्या गेल्या. वीज हा केंद्र व राज्य ह्या दोन्ही सरकारांच्या अखत्यारीतला विषय असल्याने दोन्ही स्तरांवर विविध संस्थांचे जाळे उभे करण्यात आले. राज्यस्तरावर राज्य विद्युत मंडळे (अथवा वीजमंडळे) निर्माण करण्यात आली. राज्यसरकारांच्या मालकीच्या ह्या मंडळांना कामकाजाच्या बाबतीत कायदानुसार

स्वायत्तता देण्यात आली होती. प्रत्यक्षात मात्र राज्यसरकारांनी ह्या स्वायत्ततेचा संकोच करून वीजमंडळे आपल्या ताब्यात ठेवली. राज्य व केंद्रसरकारांच्या व्यापक धोरणांच्या चौकटीत राहून वीजनिर्मिती व राज्यभर वीज पुरवठा करण्याचे काम ह्या मंडळांकडे होते. केंद्रसरकारच्या पातळीवर 'केंद्रीय विद्युत प्राधिकरण' (केविप्रा) ही संस्था राज्यस्तरीय वीजमंडळांना आर्थिक, तांत्रिक बाबतीत सेवा व सल्ला देण्यासाठी निर्माण करण्यात आली. नवे प्रकल्प, आंतरराज्यीय वीजवहन वगैरे बाबतीत केविप्राचे अधिकार सर्वोच्च होते. त्याशिवाय केंद्रसरकारच्या अखत्यारीत पण स्वायत्त असलेली 'केंद्रीय औष्णिक विद्युत महामंडळ' (एन.टी.पी.सी.) व 'केंद्रीय जलविद्युत महामंडळ' (एन.एच.पी.सी.) ही वीजनिर्मिती करणारी महामंडळे सुरू करण्यात आली.

वीजक्षेत्रातील मुख्य धोरणे

वीजक्षेत्रातील वरील प्रगतीच्या मुळाशी चार मुख्य धोरणे होती असे म्हटले जाते. पहिले म्हणजे सरकारी मालकी व सरकारी (राज्य व केंद्र) अर्थसंकल्पातून निधी (भांडवल) पुरवठा. वीजक्षेत्र हे एक भांडवलप्रधान क्षेत्र आहे. त्याचा विस्तार व विकास करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवलाची गरज असते. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या काळात खाजगी उद्योग प्रभावशाली नसल्यामुळे एवढे भांडवल उभारणे खाजगी क्षेत्राला शक्य नसल्याने ह्या आर्थिक विषयातही सरकारने लक्ष घालावे असे ठरवले गेले. सरकारांच्या (केंद्र व राज्य) अर्थसंकल्पातून निधीपुरवठा करूनच वेळोवेळी ह्या क्षेत्राचा विस्तार व विकास केला गेला. बरीच वर्षे केंद्र व राज्य सरकारच्या नियोजित कामासाठीच्या निधीपैकी साधारण एक पंचमांश ते एक चतुर्थांश निधी वीजक्षेत्राला दिला जात असे.

दुसरे महत्त्वाचे धोरण म्हणजे केंद्रीकृत वीजपुरवठा प्रणालीची स्थापना व वीजजाळ्याचा प्रसार. ह्या धोरणातर्गत भाक्रा-नांगल, सिंगरौली यासारखी मोठी वीजकेंद्रे व देशभर पसरलेली वीजजाळी निर्माण केली गेली. तिसरे धोरण म्हणजे तांत्रिक बाबतीत व इंधनाच्या बाबतीत स्वयंपूर्णतेवरील भर. यातून 'भेल' (बी.एच.इ.एल.) सारखी वीजक्षेत्रातील सर्व बाबींसाठी आवश्यक ती अद्ययावत तांत्रिक क्षमता असलेली कंपनी उभी करण्यात आली. तसेच देशामध्ये उपलब्ध असलेला कोळसा व जलस्रोतांचा वापर करण्यावर भर देण्यात आला.

चौथे महत्त्वाचे धोरण म्हणजे क्रॉस-सबसिडी (किंवा क्षेत्रांतर्गत अवशुल्क). या धोरणामागे देशातील वंचित वर्गाला, विशेषतः मागास, ग्रामीण, व आदिवासी भागातील शेतकऱ्यांना, गरीब कुटुंबांना देखील वीज मिळावी व ती परवडणाऱ्या दरात मिळावी हा उद्देश होता. त्यासाठी ज्यांना जास्त वीज दर देणे परवडणारे आहे, त्यांना वीजपुरवठ्याच्या खर्चपेक्षा जास्त दर लावून त्या बळावर वंचित वर्गांना पुरवठ्याच्या खर्चपेक्षा कमी दराने वीजपुरवठा करण्याचे धोरण आखले गेले. ह्या चार धोरणांच्या बळावरच वीजक्षेत्राची वर उल्लेखलेली लक्षणीय म्हणावी अशी प्रगती साधली गेली. मात्र ही प्रगती म्हणजे नाण्याची केवळ एकच बाजू होती. ह्या यशातच पुढील

संकटांची बीजे रोवली गेली व विविध दोषांनी वीजक्षेत्राला दोन दशकांच्या आतच ग्रासून टाकले.

वीजक्षेत्रातील विविध दोष

भारतीय वीजक्षेत्रातील विविधांगी दोषांचे चार प्रकार सांगता येतील. पहिला प्रकार म्हणजे **तांत्रिक-आर्थिक दोष**. अनेक तांत्रिक दोषांपायी वीजक्षेत्राच्या तांत्रिक कार्यक्षमतेमध्ये कालक्रमानुसार अपेक्षित सुधारणा झाली नाही. तांत्रिक कार्यक्षमतेतील विविध दोषांनी वीजउत्पादन केंद्रे तसेच वीजवहनजाळी व वितरणजाळी ह्या तिन्ही महत्त्वाच्या घटकांना ग्रासून टाकले. ह्याचे आणखी एक उदाहरण म्हणजे वीज उत्पादन, वहन, वितरण यातील कार्यक्षमतावाढीच्या विविध उपाययोजना सुरू करण्यामध्ये दाखवली गेलेली अक्षम्य ढिलाई. खरेतर, नवीन वीजकेंद्रे बांधण्याऐवजी कार्यक्षमतावाढीच्या उपायात गुंतवणूक केली गेली असती तर कमी खर्चामध्ये जास्त वीज वापरण्यास उपलब्ध झाली असती. आर्थिक दोषांचे एक महत्त्वाचे उदाहरण म्हणजे भांडवली गुंतवणूक किमान पातळीवर ठेवून वीजउत्पादन व पुरवठ्याचा खर्च कमी करण्यातील अपयश. तांत्रिक-आर्थिक दोषांचे आणखी एक उदाहरण म्हणजे दिरंगाईमुळे प्रकल्पाला लागणारा अंदाजित अवधी व अंदाजित खर्च यामध्ये होणारी वाढ. एका अभ्यासानुसार दिरंगाईमुळे प्रकल्पांच्या अवधीमध्ये सरासरीने तीन वर्षे तर प्रकल्पांच्या खर्चात मूळच्या अंदाजाच्या अर्ध्याएवढी अतिरीक्त वाढ झालेली दिसते.

दुसऱ्या प्रकारचे दोष म्हणजे **धोरणामधील दोष**. ह्यामधील सर्वात महत्त्वाचा दोष म्हणजे वीजदरधोरणातील दोष. क्रॉस-सबसिडीच्या धोरणामुळे सवलतीच्या वीजदरपद्धतीचे मूळ रोवले गेले. मात्र कालौघात एकूण सबसिडीचे (व मुख्यतः अपात्री सबसिडीचे) प्रमाण कमी होण्याऐवजी प्रबळ समाजघटकांच्या दबावामुळे सबसिडीचे प्रमाण अवास्तवरित्या वाढतच गेले. परिणामी, ज्यांना खरोखर सबसिडीची गरज होती अशांना सबसिडी मिळालीच नाही अथवा कमी मिळाली. उलट, ज्यांना सबसिडीची गरज नव्हती अशा ग्राहकांना अवाजवी सबसिडी दिली गेली व सबसिडीचा एकूण बोजा वीजक्षेत्राला असह्य होऊ लागला. सबसिडीमुळे म्हणजे कमी वीजदरामुळे वीजेचा अपव्यय टाळण्यासाठी आवश्यक असा दबाव वीज वापरणाऱ्यांवर राहिला नाही. परिणामी, वीज व पाणी ह्यांचा मोठ्या प्रमाणात अपव्यय होऊन काही ठिकाणी भूगर्भीय पाण्याची पातळी खाली गेल्यामुळे वीजेचा वापर आणखीनच वाढला.

दोषांचा तिसरा प्रकार म्हणजे **कायदेविषयक व संस्थात्मक दोष**. राज्या राज्यातील वीजमंडळांना पुरेशी स्वायत्तता देण्याचे कायदेशीर बंधन केंद्र व राज्य सरकारांवर होते. ते बंधन पाळण्याऐवजी वीजमंडळे ही राज्याच्या वीजखात्याचा एक भाग होऊन बसली. परिणामी, सत्तेवर असलेल्या प्रबळ हितसंबंधीयांनी आर्थिक व राजकीय फायदे मिळवण्यासाठी वीजमंडळांचा वापर मुक्तपणे केला. वीजमंडळांचे जनतेप्रती उत्तरदायित्व राखण्यासाठी व वीजमंडळांच्या कारभारात

जनतेचा सहभाग वाढवण्यासाठी वीजकायद्यामध्ये ज्या तरतुदी होत्या त्यांनाही हरताळ फासण्यात आला. यामुळे वीजमंडळांच्या कारभारातील राजकारण्यांच्या हस्तक्षेपाला कोणताच धरबंद उरला नाही. राज्य वीजमंडळांच्या अध्यक्षीय व सदस्यांच्या नेमणूका तसेच आपणाला हव्या त्या गटांतील ग्राहकांना वीजदरात सवलती देणे ह्याकरता निरंकुश हस्तक्षेप केला जात असे.

वीजक्षेत्राच्या वाढीसाठीच्या **नियोजनामधील दोष** हा दोषांचा चौथा प्रकार. महाकाय केंद्रीकृत प्रकल्पांतून वीजपुरवठा करण्याच्या धोरणाच्या एकांगी पाठपुराव्यापायी वीज वाचवण्यासारख्या इतर अनेक स्वस्त व सोप्या उपायांकडेही पूर्णपणे दुर्लक्ष करण्यात आले. परिणामी महागड्या, पर्यावरणासाठी घातक, व मोठ्या प्रमाणावर विस्थापन करणाऱ्या महाकाय प्रकल्पांवर संपूर्ण भर दिला गेला. प्रयासने १९९२ ते १९९४ ह्याकाळात महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्रासाठी दहा वर्षासाठीचा नियोजन आराखडा तयार केला. या आराखड्यात नऊ वीजबचतीच्या व चार 'विखुरलेल्या' वीजनिर्मिती पर्यायांच्या अभ्यासाचा समावेश केला होता. या अभ्यासातून असे दिसून आले की, आपली वीजेची गरज भागवण्यासाठी या तऱ्हेचे पर्याय अंमलात आणले तर, सरकारी अधिकृत आराखड्याच्या तुलनेत आवश्यक निधीमध्ये ३३% बचत होऊ शकते. त्याचबरोबर हानीकारक केंद्रीकृत वीजनिर्मिती क्षमतेमध्ये सुमारे ५५% बचत होते.

वीजक्षेत्राच्या कारभारातील ह्या चार प्रमुख प्रकारांतील दोषांची अनेक उदाहरणे देता येतील. वीजचोरी, थकबाकी, तांत्रिक अकार्यक्षमता, वित्तीय गैरशिस्त, व एकंदर कारभारातील गलथानपणा ह्या दोषांमुळे वीजमंडळे जणू पोखरून निघाली. दुर्दैवाने, वीजक्षेत्राचे मालक असलेले सरकार, कामगार संघटना, ग्राहक संघटना, सामान्य ग्राहक, वा नागरिक यांच्यापैकी कोणीच पुढाकार घेऊन स्थिती सुधारण्याचा पुरेसा प्रयत्न केला नाही. परिणामी, १९८०-१९९० च्या दशकात देशभर सर्वत्र वीजमंडळांची स्थिती वेगाने बिघडत गेली. ह्या चार प्रकारच्या दोषांच्या परिणामी वीजक्षेत्र एका महासंकटाच्या तोंडापाशी येऊन कसे पोचले ते आता पाहूया.

वीजक्षेत्रापुढील आणीबाणीची स्थिती

ह्या बिघडल्या स्थितीमधून उभे राहिले १९९०च्या दशकातील वीजक्षेत्रापुढे उभे ठाकलेले महासंकट किंवा आणीबाणीची स्थिती. ह्या आणीबाणीचे स्वरूप नीटपणे समजून घेणे गरजेचे आहे. वीजक्षेत्रासमोरील ह्या आणीबाणीची तीन महत्त्वाची अंगे आहेत. एक म्हणजे कामकाजातील आणीबाणी (परफॉर्मन्स क्रायसिस). वीजक्षेत्रातील, विशेषतः वीजमंडळांची, कार्यक्षमता मोठ्या प्रमाणावर खालावली आहे; वित्तीय गैरशिस्त, कारभारातील गलथानपणा ह्यांनी टोक गाठले आहे; वीजमंडळाचा कारभार सुधारण्यापलिकडे गेला आहे यावर जणू सर्वांचे (यात काही कामगार संघटनाही आल्या) एकमत आहे.

वीजक्षेत्रासमोरील आणीबाणीचे दुसरे अंग म्हणजे वित्तीय आणीबाणी (फायनान्शियल क्रायसिस). वीजमंडळांची आर्थिक स्थिती तर हलाखीची आहेच पण त्याचबरोबरीने आजवर

वीजमंडळांना निधी पुरवणाऱ्या राज्य व केंद्र सरकारांची आर्थिक व वित्तीय स्थितीही आता तोळामासाच आहे. वीजमंडळांच्या गलथान कारभाराला कंटाळून आंतरराष्ट्रीय वित्तसंस्थांनी त्यांना निधीपुरवठा करणे हळूहळू कमी व जवळजवळ बंद केले आहे. अश्या परिस्थितीमध्ये वीजेची वाढती मागणी पुरवण्यासाठी बांधाव्या लागणाऱ्या वीजनिर्मितीकेंद्रांसाठी निधी उभा करणे वीजमंडळांना अशक्य होऊन बसले आहे.

वीजक्षेत्रापुढील महासंकटाचे तिसरे अंग म्हणजे विश्वासार्हतेची आणीबाणी (क्रेडिबिलिटी क्रायसिस). वीजमंडळांच्या कारभाराची पातळी एवढी खालावली आहे की ही मंडळे ग्राहक, नागरिकांच्या मनातून पार उतरून गेली आहेत. विनोदाचा विषय झालेली ही मंडळे आता नोकरशाही व राजकारण्यांना देखील गळ्यातली धोंड वाटू लागली आहेत.

आणीबाणीची ही तीनही अंगे जरी सारख्याच महत्त्वाची असली तरी सरकारातील राजकारणी, नोकरशाहा, एवढेच नव्हे तर मुख्यप्रवाहातील अर्थशास्त्रज्ञ व अभियंते ह्या साऱ्यांचे लक्ष पूर्णतः निधीच्या टंचाईवर केंद्रीत झाले आहे. त्यांच्यासाठी फक्त वित्तीय आणीबाणी महत्त्वाची होती व आहे. त्यांची ही एकांगी दृष्टी जणू पुढील संकटाची नांदीच ठरली.

आर्थिक सुधारणांची सुरवात

आपल्या देशात १९९१ साली जेव्हा अचानक आर्थिक सुधारणांचे युग अवतरले तेव्हा वीजक्षेत्रामध्ये आणीबाणीची स्थिती होती, आणि मुख्य प्रवाहातील सारेच घटक निधीच्या चिंतेने ग्रासले होते. ह्या मंडळांना आर्थिक सुधारणांच्या धोरणामुळे जणू जादूची कांडीच गवसली. वीजक्षेत्रातील आणीबाणीवरचा एका अर्थाने सोपा असलेला उपाय होता, खाजगी भांडवलाला आमंत्रण देण्याचा, त्यातही परदेशी भांडवलाला मुक्तद्वार देण्याचा.

आर्थिक सुधारणांच्या नव्या युगात हा उपाय अंमलात आणण्यासाठी आवश्यक ते सर्व बदल तातडीने करण्यात आले. त्यासाठी प्रथम वीजक्षेत्राशी संबंधित कायद्यांमध्ये मूलगामी आणि व्यापक असे बदल करण्यात आले. त्याचबरोबरीने वीजक्षेत्रातील संस्थात्मक संरचनेमध्येदेखील मूलगामी बदल घडवण्याची सुरवात करण्यात आली. तिसरी गोष्ट ज्यामध्ये मूलगामी बदल करण्यात आले ती म्हणजे वीजक्षेत्रातील धोरणे. ह्या विविध बदलांची खरेतर एक लांबलचक यादीच देता येईल. पण सदर पुस्तिकेवरील शब्दमर्यादा लक्षात घेता तीन बदलांचा उल्लेख येथे उदाहरणादाखल केला आहे. प्रथम म्हणजे वीजकायद्यांमध्ये बदल करून वीजक्षेत्र खाजगी भांडवलासाठी मोकळे केले गेले. दुसरे म्हणजे केंद्रीय विद्युत प्राधिकरणाच्या (केविप्रा किंवा सीईए) अधिकारांवर कुऱ्हाड चालवण्यात आली. ते अधिकार वीज मंडळे, राज्य सरकारे, व नवी स्वायत्त नियामक मंडळे ह्यांना देण्यात आले. तिसरे म्हणजे वीजक्षेत्रातील धोरणांमध्ये बदल करून इंधन आयातीला (मोठ्या प्रमाणात) मुभा देण्यात आली.

आर्थिक सुधारणांचे युग सुरू होताच वीजक्षेत्रातदेखील उदारीकरण, जागतिकीकरण व खाजगीकरणाच्या मंत्रांची अंमलबजावणी सुरू झाली. नव्या युगातील उपाययोजनांमध्ये पहिला टप्पा होता खाजगी वीजउत्पादन प्रकल्पांना मुक्तद्वार देण्याचा.

खाजगी वीजउत्पादन प्रकल्पांचा प्रवेश

वीजउत्पादनाच्या क्षेत्रात खाजगी भांडवल (विशेषतः परदेशी खाजगी भांडवल) आकर्षित करण्यासाठी सरकारने वीजक्षेत्रातील कायद्यांतील, धोरणांतील, व इतर बदलांबरोबरच इतर अनेक प्रयत्न केले. ह्या सर्व प्रयत्नांमध्ये व बदलांमध्ये तीन गोष्टी महत्त्वाच्या होत्या. प्रथम म्हणजे निविदा, परवाने ह्यांच्यासारखे 'अडथळे' न ठेवता राज्यवीजमंडळांनी खाजगी भांडवलदारांशी 'थेट' वाटाघाटी करून प्रकल्प 'मिळवावेत' याची मुभा देण्यात आली. दुसरे म्हणजे प्रकल्पांतील विविध जोखमींचा भार स्वतः स्वीकारून खाजगी भांडवलदारांना उत्तम व ठरीव नफ्यांची हमी देणारे करार वीजमंडळांनी व राज्यसरकारांनी केले. तिसरे म्हणजे राज्यवीजमंडळांच्या या प्रयत्नांना केंद्र सरकारने विविध प्रकारे सहाय्य देण्यास सुरवात केली. त्यासाठी विविध राज्यांतील आठ प्रकल्पांना 'तेजगतीचे प्रकल्प' (फास्ट ट्रॅक प्रोजेक्टस्) म्हणून खास दर्जा देणे व वीजमंडळे खाजगी वीजउत्पादकांची देणी देतील ह्यासाठी खाजगी उत्पादकांना प्रतिहमी देणे अश्या गोष्टी केंद्रसरकारने केल्या.

ह्या सर्व प्रोत्साहने व प्रलोभने यांना खाजगी भांडवलदारांकडून त्याचप्रमाणे विविध राज्यसरकारे व वीजमंडळे यांजकडून मोठ्या प्रमाणावर प्रतिसाद मिळाला. विविध राज्यात प्राथमिक करारांवर सहा करण्याची जणू स्पर्धाच सुरू झाली. पहिल्या तीन वर्षांतच विविध राज्यांनी सुमारे अडीचशे प्राथमिक करारावर सुमारे ९० हजार मेगावॉटच्या वीजनिर्मितीसाठी सहा केल्या. (या काळातील संपूर्ण देशांतील वीजनिर्मिती क्षमता ८० हजार मेगावॉट इतकीच होती.) म्हणजेच कामाच्या प्रत्येक दिवशी सुमारे ९० मेगावॉट क्षमतेसाठीच्या करारावर सहा केल्या गेल्या! मात्र ह्यापैकी प्रत्यक्षात फारच थोडे प्रकल्प पुढच्या टप्प्यांपर्यंत पोचले. सन २००५ पर्यंत यातील फक्त ८ ते १० हजार मेगावॉट क्षमतेचेच प्रकल्प कार्यान्वित होतील असा अंदाज आहे. याची अनेक कारणे आहेत. मुख्यतः विविध सरकारी खात्यांची गुंतागुंतीची कामकाजपद्धती व त्यातून येणारी बंधने व अडचणी ह्यांचा त्रास ह्या प्रकल्पांनाही झाला असे म्हटले जाते. मुळात हे करार करणाऱ्या अनेक कंपन्या असे प्रकल्प उभारण्यास सक्षम नव्हत्या.

ह्या अडचणींशिवाय खाजगी वीजउत्पादकांना आकर्षित करण्याच्या ह्या प्रयत्नांत अनेक मूलभूत दोष होते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे हे प्रकल्प सुरळीतपणे चालण्यासाठी दोन अत्यावश्यक गोष्टींची पूर्तता होणे जरूरीच होते, (अ) इंधनाचा सुरळीत पुरवठा व (ब) वीजमंडळांकडून त्यांना पुरवलेल्या वीजेचे बिल वेळेवर मिळणे. इंधनाचा पुरवठा मुख्यतः सरकारी क्षेत्रातील विविध

कंपन्याच्या (कोल इंडिया, रेल्वे, इ.) कार्यक्षमतेवरच अवलंबून होता. आणि वापरलेल्या वीजेचे संपूर्ण बिल, तेही वेळेवर, देण्यासाठी आवश्यक तेवढी भक्कम आर्थिक व वित्तीय स्थिती व तांत्रिक-प्रशासकीय कार्यक्षमता राज्यवीजमंडळांकडे नव्हती. त्यामुळे सरकारी हमी व प्रतिहमी देखील वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थांना पुरेश्या वाटेना. ह्या दोन अडचणींची सोडवणूक व्यवस्थित रीतीने झाल्याशिवाय खाजगी वीजउत्पादन प्रकल्पांना वित्तपुरवठा होणार नव्हता व त्यामुळे त्यांना फारसे चांगले भवितव्य नव्हते. त्याशिवाय प्रकल्प मंजूर करताना जी गुमता बाळगण्यात आली त्यामुळे संशयाचे वातावरण निर्माण होऊन अनेक प्रकल्पांविरुद्ध कायदेशीर कारवाया विविध संस्थांनी सुरू केल्या होत्या.

आर्थिक सुधारणांच्या अंतर्गत सुरवातीच्या काळात झालेल्या ह्या प्रयत्नामुळे परिस्थिती सुधारण्याऐवजी आणखीनच खालावली. खाजगी वीजउत्पादकांच्या मागे लागण्यात सर्व लक्ष घातल्याने राज्यवीजमंडळांच्या कारभारातील त्रुटींमध्ये सुधारणा करण्यासाठी कोणतेच प्रयत्न झाले नाहीत. परिणामी, राज्यवीजमंडळांची सर्वांगीण घसरण चालूच राहिली. तर दुसऱ्या बाजूने एनरॉनसारख्या महागड्या खाजगी प्रकल्पांमुळे महाराष्ट्रासारख्या राज्यामध्ये वीजमंडळांच्या आर्थिक हलाखीत आणखीनच भर पडली. ह्या पार्श्वभूमिवर आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील निधीची वाट मोकळी करून देऊ शकणाऱ्या जागतिक बँकेचे महत्त्व वेगाने वाढत गेले.

जागतिक बँकेचा वाढता प्रभाव

जागतिक बँक हा तसा भारतीय वीजक्षेत्रातील जुनाच खेळाडू आहे. १९६० च्या दशकापासूनच जागतिक बँक राज्यवीजमंडळे व नंतर औष्णिक वीज महामंडळ (एनटीपीसी) यांना मोठ्या प्रमाणावर कर्जपुरवठा करीत होती. एक धनको म्हणून तसेच एक “विकास” संस्था म्हणून जागतिक बँकेकडून राज्यवीजमंडळांचा कारभार सुधारण्याची सतत मागणी केली जात होती. वीज मंडळांच्या कारभाराची ढासळती स्थिती पाहून नंतर जागतिक बँकेने कर्ज देताना कामकाज सुधारण्यासंबंधी अटी घालण्यास सुरवात केली. एवढेच नव्हे तर ह्या अटी पूर्ण न झाल्याने राज्यवीजमंडळांना दिलेली सहा कर्जे रद्द करण्याइतके जालीम (व बँकेला स्वतःला “महाग” पडणारे) उपायही बँकेने करून पाहिले. मात्र परिस्थितीमध्ये फारशी सुधारणा झाली नाही. हळूहळू म्हणजे १९९० च्या दशकाच्या सुरवातीला जागतिक बँक एका टोकाच्या भूमिकेपर्यंत येऊन पोचली.

जागतिक बँकेच्या ह्या भूमिकेनुसार सरकारी मालकीची राज्यवीजमंडळे ही सुधारणापलीकडे बिघडली असून वीजक्षेत्राला वाचवायचे असेल तर राज्यवीजमंडळांच्या जागी खाजगी मालकीच्या कंपन्या आणणे हाच एकमेव उपाय आहे. अर्थात बँकेची ही नवी भूमिका घडवण्यामागे जागतिकस्तरावर चालू असणाऱ्या राजकीय व आर्थिक घटनांचा व त्यामागील

विविध शक्तिंचा सुद्धा मोठा वाटा होता हे देखील लक्षात घेतले पाहिजे. सोवियत रशियाच्या पतनानंतर अमेरिका व तिच्या प्रभावळीतील बाजारवादी विचारसरणीच्या राष्ट्रांचा जगावर एकछत्री अंमल सुरू झाला. त्यातूनच उदारीकरण, जागतिकीकरण, व खाजगीकरणाच्या धोरणांचा जोरदार पाठपुरावा वैचारिक तसेच कृतीच्या पातळीवर सुरू झाला. जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी ह्या कार्यात अग्रभागी राहिले आहेत.

ह्याच काळात वीजमंडळांचे धुरीण असणाऱ्या राजकारण्यांची अवस्थाही बिकट झाली होती. एका बाजूने वाढते वीजदर व खालावलेला सेवेचा दर्जा यामुळे होणाऱ्या जनक्षोभाला त्यांना तोंड द्यावे लागत होते. त्याचवेळी दुसऱ्या बाजूने वीजमंडळावरील नियंत्रणाद्वारे त्यांना मिळणारे फायदेही मंडळांच्या हलाखीच्या स्थितीमुळे आटू लागले होते.

जागतिक बँकेच्या ह्या नव्या भूमिकेचे महत्त्व पूर्वीच्या परिस्थितीत मर्यादितच राहिले असते. मात्र याआधी म्हटल्याप्रमाणे वित्तीय महासंकटामध्ये सापडलेली राज्यवीजमंडळे व दगडाखाली हात अडकलेले राजकारणी भांडवलासाठी दाती तृण धरून बँकेच्या दारात रांग लावून उभे राहिले आहेत. त्यामुळे आता जागतिक बँक म्हणेल ती पूर्व दिशा अशी अवस्था वीजक्षेत्रात झालेली दिसत आहेत.

अर्थात वीजमंडळांवरील आपली पकड सोडण्यास नाईलाजाने तयार झालेले राजकारणी या प्रक्रियेतदेखील आपला जास्तीतजास्त फायदा करून घेणे व आपले अधिकार या ना त्या प्रकारे कायम ठेवणे यासाठी शेवटपर्यंत प्रयत्न करित राहणार हे उघड आहे. सुधारणांना राजमान्यता मिळवण्याच्या बदल्यात राजकारण्यांशी तात्पुरती का होईना तडजोड करायला जागतिक बँक तयार आहे असेच आज चित्र दिसते.

त्यामुळे जागतिक बँक नक्की कशाप्रकारे वीजक्षेत्राची पुनर्रचना करू इच्छिते? त्या पुनर्रचनेचे नक्की परिणाम काय होतील? हे सारे खोलात जाऊन समजून घेणे, त्यावर व्यापक चर्चा घडवून आणणे हे आज अगत्याचे झाले आहे. पुस्तिकेच्या दुसऱ्या भागात ह्या विषयाची मांडणी शक्य तेवढ्या विस्ताराने केली आहे. (जिज्ञासूनी अधिक माहितीसाठी प्रयास या आमच्या संस्थेने तयार केलेले मूळ संशोधनात्क वाङ्मय जरूर मागवावे.)

जागतिक बँकेचे ओरिसा मॉडेल

एका बाजूने वित्तीय महासंकटाने बेजार झालेले राज्य व केंद्र सरकारातील राजकारणी व अधिकारी तर दुसऱ्या बाजूने प्रसंगी त्यांच्याशी समझोता करून आपला उदारीकरण, जागतिकीकरण, व खाजगीकरण ह्या धोरणांचा कार्यक्रम पुढे रेटण्यास उत्सुक असलेली जागतिक बँक ह्यांची नवी युती १९९४ पासून आकारास येऊ लागली. ह्या युतीच्या परस्परसहकार्याने जागतिक बँक प्रणित वीजक्षेत्र सुधारणांचे मॉडेल प्रथम ओरिसा राज्यात राबवले गेले. म्हणून त्याला ‘ओरिसा मॉडेल’ असे म्हटले जाते.

ह्या नव्या युतीच्या जबरदस्त ताकदीच्या प्रभावामुळे ओरिसा मॉडेलचा प्रसार देशभरात अत्यंत वेगाने झाला. ह्या मॉडेलचा आधार घेऊन आशियाई विकास बँकेने सुद्धा भारतातील काही राज्यांमध्ये (विशेषतः गुजराथ व मध्यप्रदेश) वीजक्षेत्र सुधारणांसाठी कर्ज देण्याची प्रक्रिया सुरू केली. भारतातील अर्ध्यापेक्षा जास्त राज्यांमध्ये वीजक्षेत्रातील सुधारणांवर आता ओरिसा मॉडेलचा स्पष्ट प्रभाव आहे.

सुधारणांच्या धोरणाचे धडाडीचे पुरस्कर्ते असणाऱ्या कै. रंगराजन कुमारमंगलम ह्यांच्या नेतृत्वाखालील केंद्रीय उर्जा मंत्रालयानेदेखील जागतिक बँकेच्या मॉडेलच्या वेगवान प्रसाराला जोरदार हातभार लावला. १९९७ साली वीजक्षेत्र सुधारणांसाठीच्या केंद्रीय विधेयकाचा पहिला मसुदा आला. त्यामध्ये राज्यसरकारातील राजकारण्यांच्या अधिकारांना धक्का देणाऱ्या काही तरतूदी होत्या. परिणामी, त्यावेळच्या राजकारणात हे विधेयक काही काळ बाजूला पडले. परत १९९८ मध्ये त्या अडचणीच्या तरतूदी वगळून ह्या विधेयकाचे रूपांतर "इलेक्ट्रिसिटी रेग्युलेटरी कमिशनस अॅक्ट १९९८" ह्या नावाच्या कायद्यामध्ये करण्यात आले. ह्या कायद्यानुसार राज्यसरकारांच्या सोयीने राज्यांमध्ये वीज नियामक आयोग स्थापण्याची तरतूद करण्यात आली. ह्या वीजनियामक आयोगांना वीजदर ठरवणे, कंपन्यांना वीजपरवाने देणे वगैरे व्यापक अधिकार देण्याची तरतूद करण्यात आली. मात्र आयोगाला कोणते अधिकार व कधी द्यायचे हे राज्यसरकारच्या इच्छेवर सोडण्यात आले.

जागतिक बँकेच्या मॉडेलच्या अंमलबजावणीमध्ये ओरिसा व आंध्रप्रदेश ही दोन राज्ये आघाडीवर दिसतात. ह्या दोन राज्यांमध्ये अंमलात आलेल्या ह्या मॉडेलमधील अनेक प्रश्न, दोष, व समस्या आता ठळकपणे पुढे आल्या आहेत. त्यावरून ह्या मार्गाने जाऊ इच्छिणाऱ्या इतर राज्यांना अनेक धडे शिकता येतील. ओरिसाचा अनुभव पाहता सर्वात महत्त्वाचा धडा म्हणजे वीजमंडळाचे खाजगीकरण ही एक वेळखाऊ प्रक्रिया आहे. खाजगीकरणाची प्रक्रिया सुरू झाल्यावर चार वर्षांनंतर देखील ओरिसामधील वीजगळतीचे प्रमाण तेवढेच राहिले आहे (४०%हूनही जास्त). त्याचबरोबरीने जागतिक बँकेला हव्या त्या दराने वीजदरवाढ करणे स्वायत्त नियामकांना योग्य वाटले नाही. त्यांनी दिलेली वाढ बँकेला अपेक्षित तेवढी नव्हती. गळतीचे मोठे प्रमाण व वीजदरात अपेक्षित वाढ न होणे ह्याचा एकत्रित परिणाम म्हणून वित्तीय तूटीने ओरिसाच्या वीजक्षेत्राला आजही ग्रासले आहे. ह्या संकटातून आपल्या लाडक्या अपत्याची सुटका करण्यासाठी जागतिक बँकेला व केंद्रसरकारला काहीशे कोटी रोख रुपये ओरिसात टाकावे लागले आहेत.

खाजगीकरण होताना अनेक रचनात्मक दोष देखील ओरिसाच्या वीजक्षेत्रामध्ये शिरले आहेत. उदाहरणार्थ, वितरण व्यवस्थेचे खाजगीकरण करताना संपूर्ण ओरिसा राज्याचे चार भागांमध्ये विभाजन करण्यात आले. त्या चारपैकी तीन भाग बीएसईएस् ह्या एकाच कंपनीच्या

ताब्यात देण्यात आले. उरलेल्या मध्य भागामध्ये काम करण्यास कोणतीच कंपनी इच्छुक नव्हती. ह्याचे कारण म्हणजे मध्य विभागातून मिळणाऱ्या वीजबिलाच्या महसूलावर पहिला अधिकार वीजनिर्मिती करणाऱ्या ए.ई.एस्.कॉर्पोरेशन ह्या खाजगी कंपनीचा असेल असा करार (एस्क्रो करार) राज्य सरकारने आधीच करून ठेवला होता. तेथील वीजवितरणाची कंपनी विकत घेण्यास कोणीच तयार होत नाही म्हटल्यावर शेवटी सरकार व जागतिक बँकेला ए.ई.एस्. कॉर्पोरेशनलाच तेथील वितरण कंपनी विकणे भाग पडले. ओरिसामधील वीजक्षेत्राला सुधारणांसाठी सरकारी मत्केदारी मोडून काढून स्पर्धा आणण्याच्या प्रयत्न करणाऱ्या जागतिक बँकेला त्याखाजगी खाजगी मत्केदारी येणे टाळता आले नाही. वितरणाच्या क्षेत्रात बी.एस.ई.एस्.ची तर मध्य विभागात वीजनिर्मिती व वितरण ह्या दोन्ही क्षेत्रात ए.ई.एस्.कॉर्पोरेशनची मत्केदारी आता सुरू झाली आहे. ह्या रचनात्मक दोषांचे गंभीर परिणाम आता पुढील काही दशके तरी ओरिसातील जनतेला भोगावे लागणार आहेत. यावरून असेही दिसते की 'खाजगीकरणाचे दुष्परिणाम होऊ नयेत म्हणून आम्ही कमालीची काळजी घेऊ' असे सुरवातीला सांगणारी जागतिक बँक व राज्यसरकारे प्रत्यक्षात खाजगीकरण करताना मात्र त्यासाठी कोणतीही किंमत द्यायला तयार होतात. परिणामी, जनहिताची काळजी घेण्याची आश्वासने धाब्यावर बसवली जातात हाच अनुभव बऱ्याचदा येतो.

ह्या रचनात्मक दोषांशिवाय खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेदरम्यान आणखी एक भार ओरिसातील जनतेच्या शिरावर ठेवण्यात आला आहे. खाजगीकरण करताना म्हणजे वीजनिर्मिती व वीज वितरण करणाऱ्या सरकारी मालकीच्या कंपन्या खाजगी भांडवलदारांना विकताना त्यातून जास्तीत जास्त पैसा कमावण्याच्या लालसेपायी सरकारने २००० कोटी रुपयाचा अतिरिक्त भार (मालमत्ता मूल्याच्या पुर्ननिर्धारणाच्या निमित्ताने) ओरिसातील ग्राहकांच्या माथी मारला आहे. पुढची दोन दशके तरी ह्या अतिरिक्त किंमतीची पुरेपुर वसूली खाजगी कंपनी करतील.

आंध्रप्रदेशामध्ये तर सायबरयुगातले मुख्यमंत्री व आंध्रप्रदेशाचा चेहरामोहरा बदलून टाकण्यास निघालेली जागतिक बँक ह्यांच्या युतीने वीजक्षेत्रातील सुधारणा राबवण्याची सुरवात नेहमीच्या धडाक्यात केली. जगातले सर्व शहाणपण आपल्या कार्यालयात एकवटले आहे असे मानणारी बँक व मुख्यमंत्री ह्यांनी राज्यातील विरोधी पक्ष, जनसंघटना, ग्राहकसंघटना, कामगारसंघटना ह्या कोणालाही विश्वासात न घेता वीजसुधारणा राबवताना दडपशाहीचे धोरण स्वीकारले. विरोधीपक्षांच्या आमदारांना काही काळ निलंबित करून वीजसुधारणा विधेयक पारित करण्यात आले. दुर्दैवाने, जागतिक बँकेने निर्माण केलेले स्वायत्त नियामक मंडळदेखील सरकारच्या हातचे जणू बाहुले बनले. जागतिक बँकेच्या आराखड्यानुसार बेतलेल्या आंध्रप्रदेश वीजसुधारणा कायद्यामध्ये अनिवार्य असणाऱ्या पारदर्शकतेच्या सिद्धांतांना धाब्यावर बसवून राज्यसरकारच्या भानगडीची कागदपत्रे गुप्त ठेवून आयोगाने राज्यातील भ्रष्ट राजकारण्यांना साथ दिली. परिणामी,

विश्वासाहता गमावून बसलेल्या नियामक आयोगाने जेव्हा जागतिक बँकेच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार जबर वीजदरवाढ केली तेव्हा आंध्रप्रदेशात राजकीय आगडोंबच उसळला.

हे सारे होत असतानादेखील 'भारतातील सरकारे वीजक्षेत्रसुधारणा हव्या त्या वेगाने करित नाहीत' असा आरडाओरडा जागतिक बँक, अमेरिकी व इतर परदेशी सरकारे, व भारतातील काही अर्थशास्त्री करत होते. त्या दबावापुढे झुकून भारत सरकारने वीजक्षेत्राचे संपूर्णपणे व वेगाने विनियंत्रण (डिरेग्यूलेशन) करण्याच्या दृष्टीने पुढचे पाऊल म्हणून "इलेक्ट्रिसिटी २०००" हे विधेयक तयार केले आहे.

ह्या विधेयकाचा मसुदा तयार करण्याचे काम एका सल्लागाराला देण्यात आले होते. त्या सल्लागाराने एकामागोमाग एक सुधारित मसुदे प्रकाशित करून त्यावर कार्यशाळा व सरकारी क्षेत्रातील तज्ञ मंडळीच्या प्रतिक्रिया घेण्याचा सपाटा लावला होता. काही महिन्यांच्या अवधीतच ह्या सल्लागाराकडून विधेयकाचे सहा सुधारित मसुदे तयार करण्यात आले. त्यामुळे लोकांचा एक मसुदा वाचून पूर्ण व्हायच्या आधीच नवीन मसुदा तयार झाल्याच्या बातमीला सामोरे जावे लागे. परिणामी, कागदावर जरी या मसुदांवर बरीच चर्चा झालेली दिसली तरी त्याचा अभ्यास करून त्यावर मते मांडायची संधीच ग्राहकांना व जनसंघटनांना मिळाली नाही. याहूनही महत्वाची गोष्ट म्हणजे सल्लागाराने तयार केलेला चवथा मसुदा घेऊन वीजमंत्रालयाने त्यामध्ये स्वतंत्रपणे सुधारणा करावयास सुरवात केली. सदर सल्लागाराने मात्र पुढील दोन मसुदे स्वतंत्रपणे तयार केले. मंत्रालयाने तयार केलेला सुधारित मसुदा मात्र जनतेला उपलब्ध नाही. परिणामी, नेहमीच्याच गुप्ततेने, लोकांना विश्वासात न घेता, त्यातील तरतुदींना आधारभूत असे विश्लेषण नसताना, त्या तरतुदींचे कोणते परिणाम कोणावर व कसे होणार ह्याचा अभ्यास न करता अथवा ते लोकांसमोर न आणता हे पुढच्या टप्प्यातील मूलभूत सुधारणा करणारे विधेयक आता सरकार संसदेमध्ये मांडण्याच्या तयारीत आहे. ह्या विधेयकाचे कायद्यामध्ये रूपांतर झाल्यावर वीजक्षेत्रामधील सध्याचे सर्व कायदे रद्दबातल ठरणार आहेत. एकप्रकारे ह्या विधेयकाच्या रूपाने बाटलीतला राक्षस मोकळा झाल्यावर नक्की काय घडणार आहे ह्याची शंकित मनाने वाट पाहण्याशिवाय आज जनतेच्या हाती काही उरलेले नाही.

महाराष्ट्राच्या वीजक्षेत्रातील समस्या, त्यांचे परिणाम, त्यावर सुचवण्यात आलेला खाजगीकरणाला उपाय, त्याला होणारा विरोध, त्यासाठीची पर्यायी उपाययोजना ह्या साऱ्या गोष्टींच्या पार्श्वभूमिाला राष्ट्रीय स्तरावरील वीजक्षेत्राच्या इतिहासाचा हा विस्तृत पट आहे. किंबहुना महाराष्ट्रातील परिस्थिती, घटना, घडामोडी ह्या राष्ट्रीय प्रवाहाचा एक भाग आहेत हे लक्षात घ्यायला हवे.

---०---

जागतिक बँकेच्या ओरिसा मॉडेलची समीक्षा

महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्राच्या विवेचनाकडे वळण्यापूर्वी आपण आधीच्या भागात उल्लेखलेल्या जागतिक बँक प्रणित 'ओरिसा मॉडेल'चा जरा खोलात जाऊन विचार करूया. महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्रसुधारणांवर ह्या ओरिसा मॉडेलची अर्थातच दाट छाया पडलेली आहे.

जागतिक बँकेचा दृष्टीकोण

भारतातील वीजक्षेत्रातील मुख्यप्रवाहात वावणाऱ्या अनेक मंडळींच्या प्रमाणेच जागतिक बँकेदेखील वीजक्षेत्रातील महासंकटांकडे एका मर्यादित दृष्टीकोणातून पाहते आहे. बँकेचे लक्ष पूर्णपणे वित्तीय महासंकटावर केंद्रीत झाले आहे. राज्यवीजमंडळांना पछाडणाऱ्या ह्या वित्तीय महासंकटाच्या बाबतीत जागतिक बँकेचे रोगनिदान नक्की काय आहे ते प्रथम आपण समजावून घेऊया. या निदानानुसार महासंकटाला कारणीभूत मुख्य दोष म्हणजे तांत्रिक व व्यवस्थापकीय अकार्यक्षमता, वित्तीय गैरशिस्त, वीजेची चोरी, लाचलूचपत, आणि मुख्य म्हणजे अवाजवी सबसिडी. बँकेच्या निदानानुसार ह्या सर्व दोषांच्या मूळाशी आहेत दोन मुख्य बाबी. पहिली बाब म्हणजे वीजमंडळांच्या कारभारात होणारा सरकारी हस्तक्षेप किंवा राजकारण्यांची ढवळाढवळ व दुसरी म्हणजे वीजक्षेत्रातील संस्थांमध्ये विविध स्तरावर काम करणाऱ्यांच्या कार्यक्षमता वाढीसाठी आवश्यक प्रोत्साहनांचा अभाव.

ह्या निदानातूनच जागतिक बँकेने सुचवलेल्या उपाययोजनेचा संकल्पनात्मक गाभा आकाराला आला आहे. हा संकल्पनात्मक गाभा दोन मुख्य सूत्रांतून साकारला आहे. यापैकी पहिले सूत्र म्हणजे वीजमंडळांच्या कार्यक्षमतेत वाढ करणे. त्यासाठी मालकापासून नोकरांपर्यंत सर्वांना काहीतरी प्रोत्साहन हवे म्हणून खाजगीकरणाला उपाय. खाजगीकरणामुळे नफ्याच्या प्रेरणेने मालक-व्यवस्थापक मंडळी व त्यांच्या दृष्ट्याने व प्रोत्साहनामुळे नोकरमंडळी कार्यक्षमपणे काम करतील हे या मागील महत्वाचे गृहीतक.

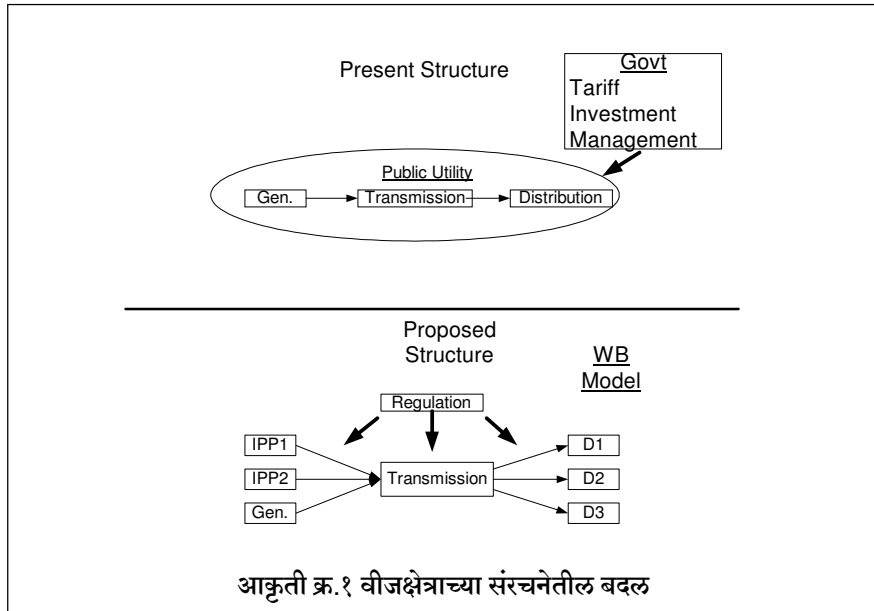
उपाययोजनेच्या मागील दुसरे सूत्र म्हणजे वीजमंडळांच्या कामकाजात विविध स्तरावर होणाऱ्या राजकीय/सरकारी हस्तक्षेपाला आळा घालणे. ह्या दुसऱ्या सूत्राच्या पूर्तीसाठी मॉडेलमध्ये सुचवलेला उपाय म्हणजे राज्यस्तरीय स्वायत्त वीज नियामक आयोगाची (रेग्युलेटरी कमिशन) स्थापना. याआधी वीजक्षेत्राच्या कारभारातील बहुसंख्य नव्हे तर सर्वच निर्णय वीजमंडळांचे मालक असणारे व त्या क्षेत्रातील धोरणे ठरवणारे सरकार घेत असे. नव्या मॉडेलनुसार मात्र वीजक्षेत्रातील बहुतेक महत्वाच्या निर्णयांची जबाबदारी स्वायत्त अशा वीज नियामक आयोगावर असेल. ह्या स्वायत्त नियामक आयोगामध्ये राजकारण्यांना प्रवेश नसेल. त्याऐवजी वीजक्षेत्राशी संबंधित विविध विषयांचे जाणकार असणारे तज्ञ, अधिकारी, व व्यावसायिक त्याचे सभासद

असतील. अश्या रचनेमुळे हे वीज नियामक आयोग तर्कशुद्ध निर्णय घेतील अशी कल्पना आहे. हे आयोग वीजक्षेत्रातील सरकारी व खाजगी मालकीच्या सर्वच संस्थांच्या कामकाजाचे नियमन करतील. राजकारण्यांवर अंकुश ठेवतानाच हे आयोग खाजगी वीजकंपन्यांच्या कारभारावर नियंत्रण ठेऊन वीजक्षेत्राचे व विशेषतः ग्राहकांच्या अधिकारांचेही संरक्षण करतील अशी अपेक्षा आहे.

जागतिक बँकेने सुचवलेली, आखलेली उपाययोजना प्रथम ओरिसा राज्यात अंमलात आणली गेली म्हणून ह्या उपाययोजनेला जागतिक बँक मॉडेल किंवा ओरिसा मॉडेल असे म्हटले जाते. हेच मॉडेल समोर ठेऊन आज जागतिक बँकच नव्हे तर अनेक राज्यसरकारे त्यांच्या अधिपत्याखालील वीजक्षेत्राची पुनर्रचना करित आहेत. त्यामुळे जागतिक बँकेचे ओरिसा मॉडेल हे वीजक्षेत्रातील सुधारणांच्या संदर्भात अत्यंत महत्त्वाचे ठरत आहे.

ओरिसा मॉडेलनुसार संरचनात्मक बदल

जागतिक बँकेच्या ओरिसा मॉडेलनुसार राज्यस्तरीय वीजक्षेत्रामध्ये कोणते संरचनात्मक बदल होतील त्याचे संक्षिप्त विवेचन येथे केले आहे. आकृती क्र. १ च्या वरील भागात दाखवल्याप्रमाणे सध्या (म्हणजे जुन्या मॉडेलमध्ये) वीजक्षेत्राचे तीन महत्त्वाची कार्ये म्हणजेच वीजनिर्मिती, वहन, व वितरण सरकारी मालकीच्या एकाच मंडळाद्वारे केली जातात. या मंडळावर सरकारचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष नियंत्रण असते. उदाहरणार्थ वीजदर ठरवणे, गुंतवणुकीचे निर्णय, वीजनिर्मिती क्षमतेत वाढ, मंडळ सदस्य व अधिकारी यांच्या नेमणूका, इत्यादीचे निर्णय बव्हंशी राज्यसकरांकडून घेतले जातात.

आकृती क्र.१ मधील दुसऱ्या भागात वीजक्षेत्राची जागतिक बँकेच्या मॉडेलनुसार करण्यात येणारी रचना दाखवली आहे. यानुसार वीजमंडळाचे वीजनिर्मिती, वीजवहन, वीजवितरण करणाऱ्या अनेक कंपन्यांमध्ये विभाजन करण्यात येते. हे करित असताना प्रथम वीजमंडळाचे रूपांतर सरकारी मालकीच्या कंपनीमध्ये केले जाते. वीजमंडळाची मालमत्ता, देणी, करार, व कामगार या सरकारी कंपनीच्या नावे करण्यात येतात. यानंतर थोड्याच काळात वीजनिर्मिती व वीजवहन यासाठी स्वतंत्र कंपन्या तयार करून त्यांच्याकडे वीजक्षेत्राची ती कामे देण्यात येतात. नंतर नव्या कंपन्यांचे भागभांडवल गुंतवणुकदारांना विकून त्यांच्या खाजगीकरणाला प्रक्रिया पूर्ण करण्यात येते.

परिणामी, सरकारी कंपनीकडे राज्यातील उच्चदाब वीजवहन, वीजक्षेत्राचा विकास, वीज मागणी व पुरवठा यात समतोल राखणे, इत्यादी महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्या दिल्या जातात. ही कंपनी बराच काळ सरकारी मालकीची राहते. वीजमंडळानी खाजगी वीजप्रकल्पांशी (उदा. एनरॉन, रिलायन्स इ.) केलेल्या वीजखरेदी करारांनुसार वीजखरेदीची किंमत चुकती करण्याची जबाबदारी ह्या कंपनीकडे असते. ज्यांच्याबरोबर करार आहेत त्या व इतर वीजनिर्मिती कंपन्यांकडून वीज खरेदी करून ती वितरण कंपन्यांना पुरवण्याचे काम हे सरकारी कंपनी करते. वितरण कंपनी सरकारी कंपनीकडून खरेदी केलेली वीज अंतिम ग्राहकांना विकणे, बिल आकारणी व वसुली करणे, इत्यादी कामे करतात.

सरकारी कंपनीने खरेदी व विक्री केलेल्या वीजेचा दर व वितरण कंपनी ग्राहकांना आकारणारा दर याचे नियमन राज्य वीज नियामक आयोगाकडून केले जाते. या कंपन्यांना त्यांचे खर्च भागवण्यासाठी व वाजवी नफा मिळवण्यासाठी आवश्यक असणारा महसूल मिळेल अशा पद्धतीने वीज नियामक आयोगाने त्यांचे वीजदर ठरविणे अपेक्षित आहे. वर नमूद केल्याप्रमाणे वीज कंपन्यांना मिळवता येणारा महसूल ठरविताना आयोगाला कंपन्यांच्या खर्चाची व गुंतवणुकीची योग्यायोग्यता ठरविण्याचा अधिकार आहे. म्हणजेच एखाद्या अयोग्य गुंतवणुकीचा बोजा ग्राहकांवर पडू न देण्याची जबाबदारी आयोगावर आहे. त्याचप्रमाणे आयोगाने ठरविलेले कार्यक्षमतेचे निकष (उदा. वीजगळतीचे प्रमाण, ग्राहक सेवेचा दर्जा) पूर्ण करू न शकल्यास कंपनीला तोटा सहन करावा लागेल व त्याचा बोजा ग्राहकांवर टाकता येणार नाही. ही जबाबदारी योग्य रितीने पार पाडण्यासाठी आयोगाला कायद्याने व्यापक अधिकार देण्यात आले आहेत. उदा. आयोगाच्या निर्णयांना कोर्टाच्या आदेशाचा दर्जा असेल. त्याचप्रमाणे आयोगाला आवश्यक असलेली माहिती उपलब्ध करून देणे सर्वांवर बंधनकारक आहे. आयोगाला तपासणी व जप्तीचे अधिकार आहेत. त्याचप्रमाणे आयोगाला विविध वीज कंपन्यांना परवाने देण्याच्या (व त्याद्वारे कंपन्यांवर विविध कायदेशीर जबाबदाऱ्या टाकण्याचा) अधिकार आहे. जर एखाद्या कंपनीने ह्या अटींचे व जबाबदाऱ्यांचे उल्लंघन केले तर तिचा परवाना रद्द करणे, अथवा त्या कंपनीची विक्री करण्याचा अधिकारसुद्धा आयोगाला आहे.

तेव्हा ह्या मॉडेलमध्ये नियामक आयोगाला अत्यंत व्यापक असे अधिकार दिले गेले आहेत. त्यादृष्टीने पाहता नियामक आयोग वीजक्षेत्राचा नवा राजाच आहे असे म्हणता येईल.

ओरिसा मॉडेल: प्रक्रियेतील दोष

ओरिसा मॉडेलची समीक्षा करताना त्यातील गुण व दोष दोन्ही सांगितले पाहिजेत. ह्या मॉडेलमधील खाजगी मालकी व स्वायत्त नियमन यंत्रणांमुळे राजकारण्यांच्या वीजक्षेत्रातील सध्याच्या अनिर्बंध हस्तक्षेपाला मोठ्या प्रमाणात आळा बसेल व त्यामुळे वीजक्षेत्रात शिरलेल्या विविध दोष व विकृतींपैकी काहींचे तरी निराकरण होईल ह्यामध्ये नक्कीच तथ्य आहे.

मात्र मुळात ह्या मॉडेलचे समर्थक म्हणतात त्याप्रमाणे खाजगीकरण व स्वायत्त नियमन यंत्रणा एवढे उपाय योजल्यावर हे आपोआप साधले जाईल हे खरे नाही. वेगळ्या शब्दात सांगायचे तर खाजगीकरण व स्वायत्त नियमन यंत्रणा हे उपाय यशस्वी होण्यासाठी इतर अनेक उपायांची व मुख्यतः अनुकूल परिस्थितीची अनिवार्य अशी आवश्यकता आहे. तशी अनुकूल परिस्थिती आजच नव्हे तर भविष्यात तरी भारतात येईल का हे सांगणे कठीण आहे. दुसरे म्हणजे ज्याप्रकारे खाजगीकरण व स्वायत्त नियमन यंत्रणा हे उपाय जागतिक बँक अंमलात आणू इच्छिते, त्यामुळे इतर अनेक गंभीर समस्या नव्याने उभ्या राहतील अशी शक्यता दिसते. (नव्हे ओरिसा, आंध्रप्रदेशसारख्या राज्यामध्ये त्या समस्या आता विक्राळ रूप धारण करू लागल्या आहेत.) ह्या दोन कारणांमुळे ह्या भागामध्ये जागतिक बँकेच्या ओरिसा मॉडेलमधील दोषांचे विवेचन करण्यावर भर देण्यात आला आहे. ह्या दोषांचे दोन गटात विभाजन करता येईल. एक म्हणजे मॉडेलच्या निर्मिती व अंमलबजावणीच्या प्रक्रियांमधील दोष व दुसरे म्हणजे मॉडेलनुसार करण्याच्या उपाययोजनेच्या आशयातील दोष. प्रथम आपण प्रक्रियेतील दोषांचा विचार करूया.

जागतिक बँक १९९२ पर्यंत राज्यवीजमंडळांना कर्जे पुरवत होती. वीजक्षेत्राची पुनर्रचना व खाजगीकरण ह्या विषयांचे सूतोवाच जागतिक बँकेने १९९३ मध्ये प्रथम केले. त्यानंतरच्या दोन वर्षांतच बँकेने ह्या मॉडेलची विविध स्तरावर, विविध मुद्यांवर आखणी करून ते १९९५ च्या शेवटी ओरिसात अंमलात आणले देखील. अश्याप्रकारे घाईघाईने अंमलात आणलेल्या ह्या मॉडेलच्या विविध घटकांचे परिणाम कोणावर व कसे होतील? त्यातून नक्की काय उभे राहील? कोणते प्रश्न सोडवताना अडचणी येतील? ह्या सर्व मुद्यांचा सांगोपांग विश्लेषण व अभ्यास होणे जरूरीचे होते. ह्या मॉडेलनुसार वीजक्षेत्रातील कायदे, संस्था, व धोरणे यामध्ये अत्यंत मूलगामी व व्यापक बदल होणार आहेत. ह्या संदर्भात ही घाई तसेच अभ्यास व विश्लेषणाचा अभाव हे ह्या मॉडेलच्या निर्मितीमधील महत्त्वाचे दोष ठरतात.

मॉडेलच्या निर्मितीमधील अभ्यासाच्या अभावाबरोबरच मॉडेलच्या निर्मितीच्या प्रक्रियेमधील दुसरा महत्त्वाचा दोष म्हणजे ह्या मॉडेलच्या योग्यायोग्यतेबद्दलच्या सार्वजनिक चर्चेचा अभाव. वीजक्षेत्रामध्ये मूलगामी व व्यापक असे बदल घडवून आणताना त्याबाबत समाजातील

सर्व थरांमध्ये खुली चर्चा होणे गरजेचे होते. विविध क्षेत्रातील तज्ञ, विविध संस्था, संघटनांमधील कार्यकर्ते, राजकारणी मंडळी, सर्वसामान्य लोक, वीजक्षेत्र व संबंधित क्षेत्रातील अधिकारी वर्ग ह्या सर्वांची मते, अनुभव, विश्लेषण ह्या साऱ्याचा सहभाग मॉडेलच्या निर्मितीमध्ये असता तर मॉडेलच्या आशयाची उपयुक्तता मोठ्या प्रमाणावर वाढली असती. अश्या प्रकारे वीजक्षेत्रातील सुधारणा/पुनर्रचना घडवताना कोणत्या प्रकारे लोकांमध्ये खुली, सार्वजनिक चर्चा घडवून आणावी याबाबत खरे तर जगात अनेक चांगले दाखले आहेत व अनुकरणीय असे प्रयत्न झाले आहेत. अमेरिकेतील कॅलिफोर्निया राज्यातील वीजक्षेत्राची पुनर्रचना करताना १९९२ ते १९९५ दरम्यानच्या काळात अत्यंत पद्धतशीरपणे घडवून आणलेली खुली व सार्वजनिक प्रक्रिया, हे ह्या बाबतीतले उदाहरण म्हणून समोर ठेवता येईल. (कृपया सोबतची चौकट क्र.१ पहावी.)

मॉडेलच्या निर्मितीच्या प्रक्रियेमधील ह्या दोन दोषांबरोबरने मॉडेलच्या अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेमध्येही दोन महत्त्वाचे दोष आहेत. प्रथम म्हणजे अंमलबजावणीची ही प्रक्रिया पूर्णपणे वरून लादलेली आहे व वरून नियंत्रित केली जात आहे. कायदे, नियम लिहीणे; युनियन्स, कंपन्याशी वाटाघाटी करणे; युनियनच्या नेत्यांचे, राजकारण्यांचे 'मतपरिवर्तन' करण्यासाठी त्यांच्या परदेशामध्ये 'शैक्षणिक' सहली आयोजित करणे; येथपर्यंतच्या अनेक छोट्या, मोठ्या गोष्टी जागतिक बँकेचे अधिकारी व त्यांचे सल्लागार स्वतः करित आहेत. शिवाय प्रत्येक पायरीवरून पुनर्रचनेचा कार्यक्रम कसा पुढे जातो यावरही त्यांचे बारीक लक्ष व नियंत्रण आहे. ह्या प्रकारच्या अवाजवी नियंत्रणाऐवजी स्थानिक अधिकारी, लोक, संस्था ह्या सर्वांचा सहभाग मॉडेलच्या अंमलबजावणी मध्ये असणे सर्वच दृष्टीने आवश्यक होते. मात्र जागतिक बँकेचा सारा भर अंमलबजावणी झाल्यावर मग त्यासाठी लोकांची मान्यता मिळवण्यासाठी जाहिरातबाजी करण्यावर राहिला आहे. अश्या जाहिरातबाजीमुळे लोकांना सुधारणांची गरज पटण्याऐवजी जागतिक बँक व राज्यसरकारे ह्यांच्या हेतुबद्दलच त्यांना शंका वाटू लागते. तेव्हा अश्या जाहिरातबाजीऐवजी स्थानिक संस्था व लोक ह्यांना विश्वासात घेऊन, त्यांचा सहभाग घेऊन, पुनर्रचना करणे राजकीय प्रक्रियेच्या दृष्टीने योग्य ठरले असते. एकप्रकारे जागतिक बँकेकडून केले जाणारे हे नियंत्रण म्हणजे एका सार्वभौम देशाच्या अंतर्गत कारभारात एकतर्फी व गुप्तरीतीने केलेली ढवळाढवळच ठरेल.

मॉडेलच्या अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेमधील दुसरा मोठा दोष म्हणजे ओरिसामध्ये व इतर राज्यात ह्या मॉडेलची अंमलबजावणी करण्यासाठी केली गेलेली घाई. सुरवातीच्या पायऱ्यांची अंमलबजावणी झाल्यावर त्यांच्या परिणामांचा अभ्यास प्रक्रियेतील पुढच्या पायऱ्या चढण्याआधी होणे गरजेचे होते. सुरवातीच्या पायऱ्यांची ही चाचणी व त्यांच्या अंमलबजावणीनंतरचे अभ्यास पूर्ण होण्याआधीच ओरिसामध्ये मॉडेलच्या पुढच्या पायऱ्या अंमलात आणल्या गेल्या. एवढेच नव्हे तर आता ह्या मॉडेलची अंमलबजावणी आंध्रप्रदेश व हरयाणा ह्या सारख्या राज्यात वेगाने

चौकट क्र. १

अमेरीकेच्या कॅलिफोर्निया राज्यातील वीजक्षेत्र पुनर्रचनेची प्रक्रिया

कॅलिफोर्निया राज्याने वीजक्षेत्रात मूलभूत व दूरगामी बदल करण्याचा निर्णय एका व्यापक, जनसहभाग असणाऱ्या प्रक्रियेतून घेतला. त्या प्रक्रियेमधून आपल्या देशाला व राज्याला बरेच काही शिकता येईल या विचाराने इथे त्या प्रक्रियेची संक्षिप्त रूपात माहिती दिली आहे.

एप्रिल १९९२ मध्ये कॅलिफोर्निया नियामक आयोगाने त्या राज्यातील वीजक्षेत्रातील परिस्थिती व भविष्यातील घडामोडींची दिशा यांच्या सखोल अभ्यासास सुरवात केली. सुमारे दोन वर्षांच्या अभ्यासानंतर आयोग अशा निष्कर्षपर्यंत पोचला की त्यावेळची कायदेशीर चौकट भविष्यातील आव्हानांना तोंड देण्यास पुरेशी नसून त्यात मूलभूत बदल करणे गरजेचे आहे. याचवेळी अशा बदलांचे चार संभाव्य पर्यायही आयोगाने जनतेसमोर ठेवले. अभ्यास व पर्याय असलेल्या या अहवालावर ग्राहकसंघटना, वीजकंपन्या, पर्यावरणवादी गट, व संसदसदस्यांनी मतप्रदर्शन केले.

यानंतर सुमारे एक वर्षाने आयोगाने पुन्हा एका सविस्तर अहवालाद्वारे आयोगाची वीजक्षेत्र-पुनर्रचनेबद्दलची मते लोकांसमोर ठेवली. या दस्ताऐवजाला सामान्यपणे “निळे पुस्तक” म्हणून ओळखले जाते. आयोगाने या अहवालावर सोळा ठिकाणी जाहीर सुनावण्या केल्या व इतर मार्गांनी जनतेकडून प्रतिक्रिया व मते मागवली.

याचदरम्यान कॅलिफोर्नियाच्या विधीमंडळाने ठरावाद्वारे एका समितीची स्थापना केली. आयोगाचे वीजक्षेत्रपुनर्रचनेबाबतचे निर्णय काही किमान धोरणांना बांधिल रहावेत व त्यात संसदेचा सहभाग असावा यावर ही समिती (वीजदर कमी करण्यासाठीची संयुक्त समिती) निगराणी करील अशी कल्पना होती. डिसेंबर १९९४ मध्ये आयोगाने “निळ्या” पुस्तकावरील लोकांच्या प्रतिक्रिया लक्षात घेऊन, एका व्यापक निर्णयप्रक्रियेचा आराखडा तयार केला.

त्या आराखड्यावर लोकांकडून परत प्रतिक्रिया मागवल्या. त्याचबरोबर ग्राहकसंघटना, पर्यावरणवादी वर्गोंचा समावेश असलेल्या एका समितीची स्थापना केली. सामाजिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या कार्यक्रमांचे भवितव्य व पुनर्रचनेचे ध्येय साध्य करण्यासाठीचे पर्याय यावर त्या समितीने आपला अहवाल फेब्रुवारी १९९५ मध्ये सादर केला.

यानंतर १९९५ सालात आयोगाने पुन्हा एक अहवाल तयार केला. त्यामध्ये आयोगाच्या दृष्टिने योग्य व इतर उपलब्ध उपाययोजनांचा समावेश होता. या अहवालावर देखील जाहीर सुनावणी होऊन आयोगाने डिसेंबर १९९५ मध्ये आपला अंतिम निवाडा जाहीर केला. ह्या निवाड्यामध्ये पुनर्रचनेसाठीची उपाययोजना, त्यातील मुख्य टप्पे, व सामाजिक हित जपण्यासाठी करावयाची उपाययोजना ह्या साऱ्या मुद्द्यांचे सविस्तर विवेचन करून त्यासाठीची मार्गदर्शक सूत्रे व पथदर्शक आराखडा (रोड मॅप) मांडण्यात आला होता.

संदर्भ-मार्क चाओ व अशोक गाडगीळ यांनी १९९७ साली ब्राझील मध्ये सादर केलेल्या अभ्यासावरून.

केली जात आहे. तेव्हा मॉडेलचा भारतभर प्रसार करण्यातील घिसाडघाई हा मॉडेलच्या अंमलबजावणीमधील दुसरा महत्त्वाचा दोष ठरतो.

ओरिसा मॉडेल : आशयातील दोष

ओरिसा मॉडेलच्या निर्मिती व अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेतील दोषांचा परामर्ष घेतल्यानंतर आता ह्या मॉडेलनुसार जागतिक बँक जी उपाययोजना करित आहे त्यातील आशयात्मक भागाकडे वळूया. जागतिक बँकेच्या उपाययोजनेमध्ये ‘खाजगी मालकीला प्रोत्साहन’ व ‘स्वायत्त नियामक संस्था’ ही दोन प्रमुख अंगे आहेत हे आपण पाहिलेच. ह्या दोन अंगातील दोषांचा विचार करूया.

जागतिक बँक वीजक्षेत्रामध्ये खाजगी मालकीला प्रोत्साहन दोन प्रकारे देत आहे. एकतर नव्या खाजगी प्रकल्पांना वीजक्षेत्रामध्ये प्रवेश देऊन (हे प्रकल्प बव्हंशी वीजनिर्मितीच्या क्षेत्रातील असतात), तर दुसरा मार्ग म्हणजे निर्मिती, वितरण क्षेत्रातील सार्वजनिक मालकीच्या संस्था खाजगी मालकांना विकून. वीजक्षेत्रातील ह्या खाजगीकरणाला “बाजारवादी” विरुद्ध “राज्यसंस्थावादी” ह्या दोन विचारसरणीमधील विवादाचा संदर्भ आहे हे उघडच आहे. जागतिक बँकेच्या उपाययोजनेमध्ये खाजगी मालकीला दिले जाणारे प्राधान्य हे बँकेच्या ‘बाजारवादी’ (प्रो-मार्केट) विचारसरणीचा परिणाम आहे.

बाजारवादी विचारसरणीनुसार नफ्याच्या प्रेरणेने प्रेरित झालेले खाजगी मालक परस्परंशी स्पर्धा करतांना आपल्या उत्पादनाची किंमत शक्य ते सर्व उपाय योजून कमीतकमी ठेवतात. त्याकरिता चोरी, थकबाकी, गलथानपणा, गैरशिस्त, सर्व प्रकारची अकार्यक्षमता या सर्व दोषांना आळा घालणे ही पहिली गरज असते. त्यासाठी ते आपल्या कर्मचाऱ्यांवर प्रोत्साहनाचे ‘घी’ व शिक्षेचा ‘बडगा’ (इन्सॅटिव्ह व डिस्-इन्सॅटिव्ह) ह्याद्वारे अंकुश ठेवतात व वीजपुरवठ्यावरचा खर्च कमी करित आपला फायदा वाढवण्याचा प्रयत्न करतात. उत्पादकांनी स्वतःचा फायदा

वाढवण्यासाठी केलेल्या बचतीचा (खर्चातील घटीचा) फायदा उत्पादकांतील स्पर्धेमुळे ग्राहकांनाही होतो असे खाजगीकरणाच्या उपायाचे मूळ तर्कशास्त्र आहे. त्याशिवाय खाजगीकरणाचे इतरही अनेक फायदे सांगितले जातात. मुख्य म्हणजे वीजक्षेत्रामध्ये खाजगी भांडवल आल्यामुळे सरकारी निधी मोकळा होईल व तो विकासाच्या कामासाठी वापरता येईल असेही सांगितले जाते. अर्थात खाजगी मालक अतिरेकी नफा लाटणार नाहीत, ग्राहकांना योग्य किंमत लावतील, आपल्या इतर व्यवसायाचे प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष खर्च समाजाच्या माथी मारणार नाहीत, सर्व खाजगी मालक एकत्र येऊन वीजक्षेत्राचा ताबा घेऊन समाजाला वेठीला धरणार नाहीत ह्या सर्व गोष्टींवर स्वायत्त नियामक आयोग लक्ष व नियंत्रण ठेवतील असेही सांगितले जाते.

वीजक्षेत्राचा विचार करताना वीजक्षेत्रातील वहन व वितरणाच्या कामातील नैसर्गिक मत्केदारीचा विचार करणे आवश्यक आहे. वहन व वितरणातील तारजाळ्याची किंमत पाहता एका भौगोलिक क्षेत्रामध्ये समांतर अशी तारजाळी असलेल्या एकापेक्षा अधिक व एकमेकांशी स्पर्धा करणाऱ्या संस्था/कंपन्या असणे शक्य नसते. त्यामुळे “नैसर्गिक” कारणांमुळे एकाच कंपनीची मत्केदारी असणे हे विशेषतः वहन/वितरणाच्या क्षेत्रात क्रमप्राप्त असते. त्यामुळे वीजवितरणाच्या क्षेत्रात खरीखुरी स्पर्धा आणणे शक्य होणार नाही. परिणामी, सार्वजनिक मत्केदारीकडून खाजगी मत्केदारीकडे असा हा प्रवास होईल अशी भीती व्यक्त केली जाते. पाश्चिमात्य देशात नियमनाची विविध तंत्रे वापरून वीज वितरणाच्या क्षेत्रातही स्पर्धासदृश्य परिस्थिती आणण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. तिसऱ्या कंपनीच्या मालकीचे असलेले एकच तारजाळे वापरून दोन कंपन्या वीजपुरवठा करतील अशी व्यवस्था त्यासाठी सुचवली जाते. मात्र हे यशस्वी करण्यासाठी अनेक पूर्वअटी असतात. प्रथम म्हणजे त्यासाठी अतिशय गुंतागुंतीची व्यवस्थापकीय व नियमन यंत्रणा उभी करावी लागते. दुसरे म्हणजे वीजेचा तुटवडा असलेल्या परिस्थितीत ही व्यवस्था यशस्वी ठरणार नाही. त्याशिवाय स्वस्त नैसर्गिक वायूची उपलब्धता असणे, बहुसंख्य ग्राहक वीजजाळ्याशी जोडलेले असणे व त्यांची क्रयशक्ती उच्चस्तरीय असणे ह्या पूर्वअटीही ह्या वेगळ्या व्यवस्थेच्या यशाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या ठरतात. विविध कारणांमुळे आपल्या देशामध्ये ही उपाययोजना अंमलात आणणे नजीकच्या भविष्यातदेखील शक्य होईलसे दिसत नाही.

खाजगीकरणाच्या उपायाच्या तर्कशास्त्रावरील प्रमुख आक्षेपांचे दोन मुख्य घटक आहेत. एक म्हणजे खाजगी मालकी व स्पर्धा ह्या दोन बाबींमध्ये केली जाणारी गलत. दुसरे म्हणजे खाजगी मालकीमुळे नियमन यंत्रणांच्या घातपातप्रवणतेमध्ये होणारी वाढ. वीजक्षेत्रातील संस्थांच्या कार्यक्षमतेमध्ये वाढ होऊन, त्यामुळे खर्च कमी होऊन, वीजक्षेत्राची परिस्थिती सुधारण्यासाठी त्या संस्थामध्ये स्पर्धा असणे एवढेच पुरेसे ठरेल. त्यासाठी त्यांच्या मालकीचे खाजगीकरण करण्याची गरज काय? असा प्रश्न उपस्थित होतो. याउलट, खाजगीकरण केल्यास खाजगी मालकांवर अंकुश ठेवण्याच्या नियामकाच्या जबाबदारीमध्ये फार मोठ्या प्रमाणावर वाढ होते. जर लोकांचा

परिणामकारक अंकुश नियामक संस्थावर नसेल तर नियामक व्यवस्था पोखरली जाण्याचा किंवा तिचा अप्रत्यक्ष ताबा खाजगी कंपन्यांकडून घेतला जाण्याचा फार मोठा धोका उभा राहतो. थोडक्यात, कार्यक्षमतावाढीसाठी खाजगीकरण असे फसवे समीकरण मांडून गरज नसताना जागतिक बँक खाजगीकरण करित आहे. व त्याबदल्यात नियामक व्यवस्थेचा ‘घातपात’ किंवा ‘हरण’ होण्याचा धोका वाढवित आहे असे म्हटले जाते.

अश्या प्रकारे जागतिक बँकेने चालवेल्या खाजगीकरणाच्या एकांगी पाठपुराव्यामुळे वीजक्षेत्रामध्ये सुधारणा घडवून आणण्याच्या इतर मार्गाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष होत आहे हा जागतिक बँकेच्या उपाययोजनेवरचा दुसरा आक्षेप आहे. आधी म्हटल्याप्रमाणे मालकीच्या हस्तांतरणाची घाई करण्याएवजी सरकारी मालकीच्या वीजमंडळांना खरीखुरी स्वायत्तता (कठोर नियमनाद्वारे) देणे व त्यांच्यात खरोखरी स्पर्धा (वीजनिर्मितीच्या कामामध्ये) किंवा स्पर्धासदृश्य परिस्थितीची निर्मिती करणे हे देखील उपाय होऊ शकले असते.

जागतिक बँकेच्या उपाययोजनेचे दुसरे महत्त्वाचे अंग म्हणजे स्वायत्त नियामक संस्था. ह्या नियामक संस्थांच्या प्रमुख जबाबदाऱ्या पाहता पूर्वीच्या व्यवस्थेतील नियमनाच्या कामाबरोबरच पूर्वीच्या व्यवस्थेमध्ये ज्या कामांचा धोरणात्मक कामांमध्ये समावेश केला जात असे अशी अनेक कामे व जबाबदाऱ्या सरकारकडून काढून घेऊन त्या स्वायत्त नियामकांकडे देण्यात आल्या आहेत. ह्यामुळे स्वायत्त नियामक संस्था ह्या राज्यातील वीजक्षेत्रांच्या जणू सर्वेसर्वा बनतील असा धोका उद्भवतो हे आपण पाहिले.

ह्या पार्श्वभूमिवर जागतिक बँकेच्या मॉडेलमधील स्वायत्त नियामक संस्थांची रचना व कार्यपद्धती समजून घेणे महत्त्वाचे ठरेल. ह्या संस्थामध्ये वीजक्षेत्रातील तज्ञ, अधिकारी, व व्यावसायिक यांचा समावेश असेल. हे नियामक मंडळ विविध बाबींवर निर्णय घेताना त्यातील मुख्यतः तांत्रिक, आर्थिक, वित्तीय व कायदेशीर मुद्द्यांचा सांगोपांग विचार करून निर्णय घेईल. हे निर्णय घेताना वीजक्षेत्रामधील कार्यक्षमता व त्यामधील कंपन्यांचे आर्थिक आरोग्य राखणे हे प्रमुख निकष राहतील. त्यांची कामकाजपद्धती साधारणतः न्यायालयांच्या सारखी असेल. म्हणजे त्यांच्यासमोर वीजक्षेत्रातील कंपन्या, सरकार, ग्राहक व समाजातील इतर गट ज्या मुद्दे मांडतील त्यांचा सारासार विचार करून निर्णय घेतले जातील. थोडक्यात, जे समाजघटक आपली भूमिका प्रभावीपणे मांडतील व त्याला आर्थिक/तांत्रिक/वित्तीय माहिती व विश्लेषणाचा भक्कम आधार देतील ते घटक नियमनाची प्रक्रिया व पर्यायाने वीजक्षेत्रातील महत्त्वाचे निर्णय यावर आपला प्रभाव टाकतील. थोडक्यात, ज्या गटांकडे वीजक्षेत्रातील तांत्रिक-आर्थिक माहिती, विश्लेषण व वकिली कौशल्य या गोष्टी आहेत किंवा ह्या (महाग) गोष्टी खरेदी करण्याची ज्यांची आर्थिक ताकद आहे त्या गटांचा प्रभाव नव्या रचनेमध्ये वीजक्षेत्रातील निर्णयप्रक्रियेवर असेल. नियामक मंडळे व त्यांची निर्णयप्रक्रिया याबाबतच्या ह्या महत्त्वाच्या गोष्टी लक्षात घेणे जरूरीचे आहे.

ह्या मॉडेलमध्ये वीजक्षेत्राचे सर्वेसर्वा बनणाऱ्या स्वायत्त नियामक आयोगांना व्यापक अधिकार दिले आहेत. त्यांच्याशी समतोल साधण्यासाठी आवश्यक तेवढ्या परिणामकारक अश्या पारदर्शकता, जाबदायित्व व जनसहभाग यासाठीच्या स्पष्ट तरतुदी मात्र केलेल्या नाहीत. परिणामी, ते व्यापक अधिकार आयोगांच्या विरुद्धच्या आक्षेपांचा गाभा बनले आहेत. एकतर अशाप्रकारे एका संस्थेच्या हाती अधिकारांचे केंद्रीकरण करणे हे केवळ वीजक्षेत्राच्या नव्हे तर कोणत्याही क्षेत्रातील व्यवस्थापनाच्या आरोग्याच्या दृष्टीने घातक ठरेल. अधिकारांच्या केंद्रीकरणाचा हा मुद्दा अत्यंत कळीचा कसा ठरतो ह्याचे विवेचन करणे गरजेचे आहे. त्याआधी नियामक आयोगांच्या अधिकारासंबंधातील दोन महत्त्वाच्या मुद्द्यांचा थोडक्यात विचार करूया.

पहिला मुद्दा आहे राजयंत्रणेच्या (द स्टेट) धोरणात्मक अधिकारांच्या/भूमिकांच्या संकोचाचा. भारतासारख्या गरीबांच्या देशात वीज ही विकासाचा एक महत्त्वाचा निवेश (इनपुट) आहे. ती एक किमान गरज व हक्काची बाब आहे. ती केवळ खरेदीविक्री करण्याची वस्तू नाही. बाजारवादी विचारसरणीला अनुसरून ती खरेदी/विक्रीची वस्तू मानल्यास ज्यांना ती परवडते त्यांनी ती घ्यावी असा पवित्रा घ्यावा लागेल. हा पवित्रा विकसित देशांमध्ये फारसा अडचणीचा ठरणार नाही. मात्र भारतासारख्या गरीब देशात जेथे एक तृतीयांशापेक्षा जास्त लोक अजूनही वीज परवडत नाही म्हणून वीजेपासून वंचित आहेत तेथे अश्या पवित्र्यामुळे विकासाऐवजी सामाजिक संघर्षाकडेच आपली वाटचाल सुरू होईल. याउलट वीज ही एक किमान गरज म्हणून प्रत्येकाच्या अधिकाराची बाब मानल्यास ती प्रत्येकाला परवडेल अश्या दरास पुरवणे हा खाजगी आर्थिक व्यवहाराचा नव्हे तर देशाच्या धोरणांचा, राज्यकारभाराचा, व मुख्यतः लोकांच्या सामुदायिक निर्णयाचा मुद्दा बनतो. त्यामुळे असे सामुदायिक, राजकीय निर्णय घेण्यास सक्षम असणाऱ्या राजयंत्रणेची व सरकारची भूमिका व त्यांना असणारे निर्णयाचे अधिकार महत्त्वाचे ठरू लागतात. तेव्हा राज्ययंत्रणेच्या धोरणात्मक अधिकारांचा संकोच करून ते अधिकार केवळ आर्थिक-तांत्रिक बाजूंचा विचार करणाऱ्या नियामक संस्थाकडे देणे हे जनहितविरोधी ठरेल. अर्थातच नियामक यंत्रणांच्या प्रमाणे राज्ययंत्रणेच्या व्यापक अधिकारांचा समतोल साधण्यासाठी त्या यंत्रणेला पारदर्शकता, जाबदायित्व, व जनसहभागाच्या तरतुदींचे चाप लावणे ही महत्त्वाची पूर्वअट आहे ह्यात कोणताच वाद नाही.

ह्या नियामक संस्थांची आधी वर्णन केलेली कार्यपद्धती व त्यांचे व्यापक अधिकार ह्यांची सांगड घातल्यावर आणखी एक मुद्दा उभा राहतो. नियामक संस्थांची घडण (सदस्य), त्यातील नियामकांची मानसिकता, निर्णयप्रक्रियेचे तांत्रिक-आर्थिक-वित्तीय निकष, क्षेत्राची आर्थिक कार्यक्षमता व कंपन्यांचे आर्थिक आरोग्य (व्हायेबिलिटी) सांभाळण्याची नियामकांवर असलेली जाबबदारी पाहता नियामक संस्थांच्या निर्णयप्रक्रियेचा आवाका अत्यंत संकुचित होईल अशी भिती वाटते. निर्णयप्रक्रियेदरम्यान क्षेत्राची तथाकथित आर्थिक कार्यक्षमता व सामाजिक न्याय

यांचा संघर्ष आल्यास नियामक मंडळ अर्थातच आर्थिक कार्यक्षमतेच्या बाजूने निर्णय देऊन सामाजिक न्यायाची जाबबदारी सरकारवर टाकून मोकळे होतील (किंबहुना तशीच त्यांच्याकडून अपेक्षा आहे). आपल्या अधिकारांचा संकोच झालेले, वीजक्षेत्रातील महसूलाला मुकलेले, कठीण आर्थिक परिस्थिती असलेले सरकार ही जाबबदारी पार पडू शकणार नाही. परिणामी, सामाजिक न्यायाच्या मुद्द्यांकडेच दुर्लक्ष होईल असा हा आक्षेप आहे.

नव्या मॉडेलमध्ये नियामकांना दिलेले व्यापक अधिकार पाहता त्या अधिकारांवर अंकुश ठेवण्यासाठी आपल्या निर्णयांचा, आपल्या कामांचा जाब जनतेला त्यांनी नियमित दिला पाहिजे. ह्या जाबदायित्वासाठी (अकॉटेबिलिटी) आवश्यक त्या तरतुदी व यंत्रणांची परिणामकारकता हा ह्याबाबतीत कळीचा मुद्दा ठरतो. दुर्दैवाने, जागतिक बँकेच्या ओरिसा मॉडेलमध्ये नियामकांच्या जनतेप्रति जाबदायित्वासाठी स्पष्ट, नेमक्या, व बंधनकारक अश्या तरतुदीचा अभाव आहे.

नियामकांवर अंकुश ठेवण्यासाठी जाबदायित्वाच्या तरतुदीबरोबरीनेच नियामक संस्थेच्या सभासदांची निवडीची पद्धत व प्रक्रिया हा देखील कळीचा मुद्दा ठरतो. अत्यंत प्रामाणिक, कोणत्याही दबावाला बळी न पडणारे, वीजक्षेत्रातील कोणत्या कंपनीमध्ये हितसंबंध नसणाऱ्या व्यक्ति नियामक मंडळाचे सभासद होणे गरजेचे आहे. सध्याच्या मॉडेलमध्ये ह्या सभासदांची निवड एक खास निवड समिती करते. आणि ह्या निवडसमितीमध्ये बहुतेक वेळा उच्चपदस्थ सरकारी नोकरांचे बहुमत असते. त्याचप्रमाणे ही निवड पारदर्शकरीतीने व सर्वांना विश्वास वाटेल अश्या तऱ्हेने होण्यासाठी आवश्यक अशी कोणतीही तरतूद सध्याच्या नियामात दिसत नाही. परिणामी, ज्या सरकारातील सदस्यांच्या निष्क्रीयतेमुळे किंवा 'सक्रिय सहभागामुळे' सध्याचे महासंकट उभे राहिले त्यांच्याच हाती नव्या नियामक मंडळाच्या चाव्या दिल्या जातील असे दिसते. थोडक्यात, नियामक मंडळाच्या सदस्यांच्या निवडीची प्रक्रिया निर्दोष आहे असे म्हणणे योग्य ठरणार नाही.

तेव्हा एका बाजूने नियामक मंडळांना दिले गेलेले व्यापक अधिकार, दुसरीकडे त्यांची निवड करण्याच्या प्रक्रियेतील दोष, आणि तिसरे म्हणजे त्यांच्या जाबदायित्वासाठीच्या तरतुदी व यंत्रणा यामधील कमकुवतपणा ह्या तिघांचा एकत्रित विचार करावयास हवा. ह्या तीन गोष्टी एकत्रितपणे पाहिल्यास नव्या मॉडेलमधील नियामक यंत्रणा घातपाताने ताब्यात घेणे हितसंबंधियाना फारसे कठीण जाणार नाही असेच चित्र समोर येते.

जागतिक बँकेच्या ओरिसा मॉडेलमधील आशयात्मक तसेच त्याची रचना व अंमलबजावणी यातील प्रक्रियांमधील हे विविध दोष पाहता ह्या मॉडेलनुसार होणाऱ्या वीजक्षेत्रातील सुधारणा व पुनर्रचना जनहिताच्या दृष्टीने कितपत योग्य ठरतील ह्याबाबत अनेक प्रश्न उभे राहतात.

भाग तिसरा

महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्र: समस्या आणि उपाय

महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ: संक्षिप्त ऐतिहासिक आढावा

भारतातील वीजक्षेत्राचा गेल्या पाच दशकांतील प्रवास आपण काहिल्या विस्ताराने पहिल्या भागात पाहिला. देशातील राज्यवीजमंडळांच्या समोरील समस्या, त्यासाठी गेल्या काही वर्षांत करण्यात येणारे उपाय, जागतिक बँकेच्या पुढाकाराने घेण्यात आलेला वीजक्षेत्र सुधारणांचा सरकारी कार्यक्रम ह्या साऱ्या घडामोडींची मोठी छाया महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्रावर पडणे अपरिहार्य होते. किंबहुना महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्र हे देशातील वीजक्षेत्राचा एक भागच असल्याने त्याच्या प्रवासाची दिशा ही सर्वसाधारणपणे आधीच्या भागात वर्णिल्याप्रमाणे राहिली आहे. त्या प्रवासाचा थोडक्यात आढावा आपण सुरुवातीस घेऊया.

सुरुवातीचा प्रगतीचा काळ

स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये भारतातील इतर वीजमंडळांपेक्षाही चांगली व नेत्रदीपक म्हणावी अशी प्रगती महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाने (मराविमं अथवा वीजमंडळ) केली. खरेतर मुंबईसारखी औद्योगिक महानगरी वीजमंडळाच्या कार्यक्षेत्राबाहेर असताना देखील ही प्रगती मंडळाने साधली आहे हे मुद्दाम लक्षात घ्यायला हवे. मराविमंमध्ये स्वतःची अशी स्थापित वीजनिर्मितीक्षमता एकूण ९,७१० मेगावॉट इतकी आहे. आज महाराष्ट्रातील केवळ उच्चदाब वीजजाळ्याची लांबी ५० हजार किमी इतकी आहे. महाराष्ट्रातील सर्व म्हणजे सुमारे ३९,५०० खेड्यांमध्ये १९८९ सालीच वीज पोहोचली आहे. आता तर बहुतेक वाड्यापाड्यांना व १००% हरिजनवस्त्यांपर्यंत वीज पोहोचली आहे. मंडळाचे आज एकूण सच्चा कोटी ग्राहक असून त्यापैकी २२ लाख शेतीवीजपंपाच्या जोडण्या आहेत, तर साधारण ९० लाख घरगुती ग्राहक आहेत. १९८५ पासूनच आजपर्यंत निर्मिती, वहन, व वितरण ह्या तीनही क्षेत्रांमध्ये मराविमं देशात प्रथम स्थानावर राहिले आहे. मंडळाचा वार्षिक महसूल २०००-२००१ साली सुमारे १२,५०० कोटी रु. इतका असेल. देशातील सर्वच वीजमंडळांमध्ये तो जवळपास सर्वोच्च आहे, तसेच अनेक मध्यम आकारांच्या राज्यांच्या अर्थसंकल्पाएवढा आहे.

दोष व विकृतींचा प्रवेश

ही नेत्रदीपक म्हणावी अशी प्रगती घडत असताना आधीच्या भागामध्ये उल्लेखलेले विविध दोष मराविमंमध्ये कारभारामध्ये देखील शिरले. परिणामी, महाराष्ट्रातील सुमारे ४०% घरामध्ये अजूनही वीज पोहोचलेली नाही. त्याचप्रमाणे वीजपुरवठा वारंवार खंडित होणे, कमी दाबाचा, कमी दर्जाचा वीजपुरवठा मिळणे, कर्मचाऱ्यांकडून वाईट सेवा मिळणे अशा त्रासांमुळे ग्राहक त्रस्त झाले आहेत. या त्रासांच्या कारणाचा शोध आता घेऊया.

१९७७-७८ च्या सुमारास महाराष्ट्रात वीजपंपांना मीटरऐवजी अश्वशक्तीवर आधारित स्थिर दराने वीजदर आकारणी करण्याची सुरुवात झाली. ह्या वीजपंप ग्राहकांची संख्या व त्यांचा वीजवापर त्या काळात कमी होता. त्यामुळे त्यांचा वीजवापर मोजणेदेखील थांबवले गेले. मात्र पुढच्या काही वर्षांत शेतीपंपांच्या संख्येत वेगाने वाढ झाली व त्यांचा वीजवापरही (जो मोजला जात नव्हता) वेगाने वाढू लागला. ह्याबरोबरीने इतर वीजमंडळांप्रमाणे मराविमंला देखील तांत्रिक अकार्यक्षमता, वित्तीय गैरशिस्त, कारभारातील गलथानपणा, राजकारण्यांचा अनिर्बंध हस्तक्षेप, वीजचोरी, वाढती थकबाकी ह्या साऱ्या दोषांनी ग्रासून टाकले.

राजकारण्यांचे अभय असलेल्या वीजक्षेत्रातील अधिकाऱ्यांनी शेतीसाठीच्या स्थिरदरपद्धतीचा फारच हुशारीने वापर करून घेतला. शेतीवीजपंपांच्या वीजवापराप्रमाणेच चोरली जाणारी व तांत्रिक गळतीमुळे फुकट जाणारी वीज देखील मोजली जात नाही. त्यामुळे चोरली जाणारी वीज तसेच भ्रष्टाचार व अकार्यक्षमतेमुळे वाढलेल्या तांत्रिक गळतीमुळे फुकट जाणारी वीज ह्या दोन्हींचा मोठा हिस्सा शेतीपंपांच्या वीजवापराच्या खाती टाकण्याचा पायंडा पडून गेला. परिणामी, जशी चोरी व तांत्रिक गळती वाढत गेली तसे शेतीपंपांच्या वीजवापराची दर्शनी आकडेवारी व मोजल्या न जाणाऱ्या वीजेचे प्रमाणही वेगाने वाढत गेले.

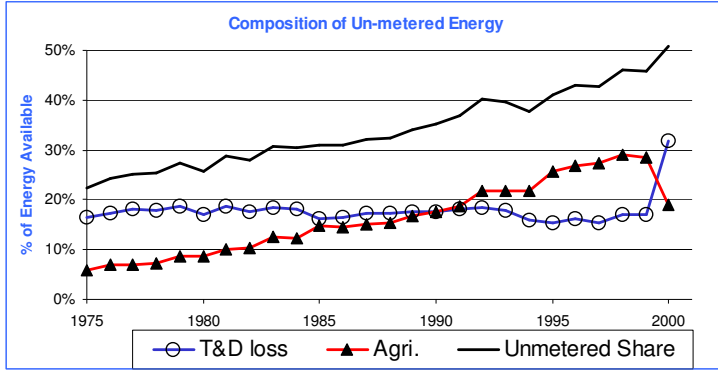
सरकारी आकडेवारीवर आधारित असलेल्या सोबतच्या आलेखामध्ये (आलेख क्र.१) ह्या सर्व बाबी स्पष्टपणे दिसून येतात. १९९८-९९ साली मोजल्या न जाणाऱ्या वीजेचे प्रमाण एकूण वीजउत्पादनाच्या सुमारे ४५% इतके झाले होते व शेतीपंपांचा वीजवापर ३०% इतका वाढला होता. १९७५ ते १९९८ ह्या काळात तांत्रिक गळतीचे प्रमाण मात्र १५% ते १८% च्या घरात राहिले असे सरकारी आकडेवारी सांगत होती. हा खोटेपणाचा फुगा १९९९ साली कसा फुटला ते आपण नंतरच्या विवेचनामध्ये पाहूया.

मीटरशिवाय वीजपुरवठा करण्याच्या या धोरणाचा दुसरा दुष्परिणाम म्हणजे शेती ग्राहकांना दिल्या जाणाऱ्या सबसिडीचा सर्वांत जास्त फायदा संख्येने मर्यादित पण भरपूर पाणी वापरून उसासारखी पिके घेणाऱ्या शेतकऱ्यांनाच झाला. प्रयासने १९९५-९६ साली केलेल्या अभ्यासात असे दिसून आले की, वीजमंडळातर्फे दिल्या जाणाऱ्या हजारो कोटी रुपयांच्या सबसिडीचा मोठा फायदा महाराष्ट्रातील उपसासिंचन योजनांचे सदस्य असणाऱ्या साधारण दोन लाख म्हणजे २% ते ३% शेतकऱ्यांनाच होत होता (कृपया आलेख क्र.२ पाहावा). प्रत्येक सदस्याला सरासरी सुमारे १२,००० रुपये प्रतिवर्षी इतकी सबसिडी मिळत होती. ज्याच्याकडे वीजपंपच नव्हते अशा राज्यातील ८०% शेतकऱ्यांना या सबसिडीचा काहीच उपयोग झाला नाही.

संकटांकडे प्रवास

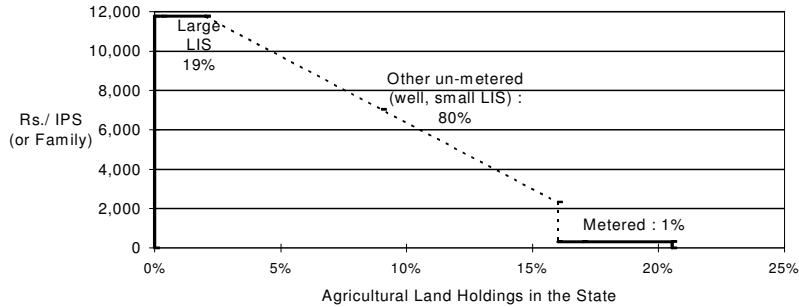
मंडळाच्या कारभारात शिरलेल्या ह्या विविध दोष व विकृतीं पायी मंडळाची आर्थिक व वित्तीय स्थिती बिघडू लागली. १९९५-९६ ते १९९८-९९ ह्या चार वर्षांत मिळून सरकारला

आलेख क्र.१ महाराष्ट्रातील न मोजल्या जाणाऱ्या वीजेची गटवारी

वरील आलेखामध्ये मराविमंला उपलब्ध असणाऱ्या वीजेतील मोजल्या न जाणाऱ्या वीजेचे प्रमाण कसे वाढत गेले ते दाखवले आहे. १९७७-७८ साली शेतीसाठी स्थिर दराने आकारणी सुरू झाली व त्यानंतरच्या काळात (मुख्यतः ९० च्या दशकात) अधिकृत आकडेवारीनुसार शेतीचा वीजवापर वेगाने वाढत गेला. राज्य नियामक आयोगासमोर झालेल्या जाहीर सुनावणीच्या वेळी हा बुडबुडा फुटला व मराविमंला मान्य करावे लागले की शेतीचा वीजवापर हा ३०% नसून १८% इतकाच आहे व वीजगळतीचे प्रमाण ३१% इतके आहे. ह्यापैकी टाळता येण्याजोग्या वीज गळतीची (वीजचोरी व अवास्तव तांत्रिक गळती) किंमत सुमारे २५०० कोटी रुपये इतकी होती.

आलेख क्र. २ शेती वीजपंपाच्या सबसिडीचे वाटप

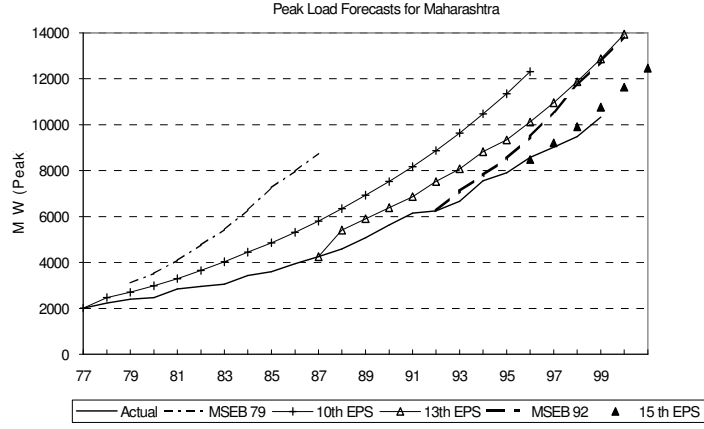

या आलेखात स्थिरवीजदर पद्धतीमुळे शेतीग्राहकांना मिळणाऱ्या सबसिडीतील टोकाची विषमता दर्शविली आहे. शेतीसाठी दिल्या जाणाऱ्या सबसिडीपैकी सिंहाचा वाटा २% किंवा ३% शेतकऱ्यांना मिळतो. मीटरनुसार वीजबिल देणाऱ्या शेतकऱ्यांना त्या सबसिडीचा जवळपास नगण्य वाटा मिळतो तर शेतीपंप नसणाऱ्या सुमारे ८०% शेतकऱ्यांना काहीच फायदा होत नाही. सबसिडीच्या अधिकृत आकडेवारीतील (ज्यात जरूरीपेक्षा जास्तीच्या वीजगळतीचा व वीजचोरीचा देखील समावेश होतो.) सुमारे ८०% रकमेपैकी खरी सबसिडी कोणाला व किती मिळते त्याबद्दल नक्की माहिती सरकारी आकडेवारीवरून उपलब्ध होऊ शकत नाही. (प्रयास उर्जा गटाच्या इकॉनॉमिक अँड पोलिटिकल वीकली, २१ डिसेंबर, १९९६ या लेखावर आधारित.)

सुमारे १५०० कोटी रुपये इतकी सबसिडी मराविमंला द्यावी लागली. मात्र १९९९-२००० या एका वर्षासाठी सबसिडीची रक्कम १३०० कोटी रुपयांच्या घरात गेली आहे. या वानगीदाखलच्या उदाहरणावरून मंडळाच्या घसरत्या आर्थिक स्थितीची कल्पना येते. सुरवातीला चालू खात्यामधील खर्च व उत्पन्नावर ह्या दासळत्या स्थितीचा परिणाम जाणवला नाही. मात्र पहिले गंडांतर आले ते भांडवली गुंतवणूकीवर. एकीकडे वीजेची मागणी वाढत असताना दुसरीकडे त्यासाठी आवश्यक असलेली व विविध ठिकाणाहून येणारी गुंतवणूक आटू लागली. याआधीच्या काळात भांडवली गुंतवणूकीची तीन उगमस्थाने होती. पहिले म्हणजे वीजमंडळाच्या अंतर्गत खोतातून उपलब्ध होणारा निधी. मंडळाच्या बिघडलेल्या आर्थिक स्थितीमुळे हा झरा आटला. दुसरे उगमस्थान होते सरकारी अर्थसंकल्प. केंद्र व राज्य सरकारांच्या कारभाराची व वित्तीय हलाखीची गत वीजमंडळापेक्षा वेगळी नव्हती. त्यामुळे तेथूनही निधी मिळना. वीजमंडळासाठी गुंतवणुकीसाठीच्या निधीचे तिसरे उगमस्थान होते विविध भारतीय व परदेशी वित्तसंस्था व मुख्यतः जागतिक बँक. मंडळाची घटती कार्यक्षमता व बिघडती आर्थिक, वित्तीय परिस्थिती लक्षात घेऊन जागतिक बँकेच्या कर्जासोबतच्या अटी वाढू लागल्या व कठोर होऊ लागल्या, त्याचबरोबर कर्जाची रक्कम घटू लागली. बँकेने आपल्या थैलीच्या नाड्या आवळायला सुरवात केली. याशिवाय वीजमंडळातील गैरकारभार व वित्तीय हलाखी ह्यामुळे वीजमंडळाची खुल्या बाजारातील पतही घटली होती. त्यामुळे खुल्या बाजाराच्या मार्गाने फारशी गुंतवणूक येणे शक्य नव्हते. १९८० च्या दशकाच्या शेवटी वीजमंडळामध्ये शिरलेल्या विविध दोष व विकृतींचे दृष्य परिणाम दिसू लागले, जाणवू लागले. शहामृगाप्रमाणे वाळूत मान खुपसून बसलेल्या ह्या क्षेत्रातील धुरीणांनादेखील वाढती वीज मागणी पुरवण्यासाठी आवश्यक त्या गुंतवणूकीची तीव्र चणचण भासू लागली होती.

ह्या संदर्भात एक महत्त्वाचा मुद्दा लक्षात घेणे जरूरीचे आहे. याआधीच्या काळात जेव्हा सरकारी अर्थसंकल्पातून वीजक्षेत्राला निधी पुरवठा होत असे तेव्हा जास्तीतजास्त निधी मिळवता यावा म्हणून वीजमागणीचे भविष्यातील अंदाज जरूरीपेक्षा जास्त वाढवण्याची शकल लढवली जात असे. आठव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये देशातील वीजनिर्मितीक्षमतेत ३०,५०० मेगावॉट वाढ करून देखील वीज टंचाई २०% (कमाल मागणीच्या) राहिल असा अंदाज व्यक्त केला होता. परंतु प्रत्यक्षात वीजनिर्मितीक्षमता फक्त १६,५०० मेगावॉटने वाढून देखील ही टंचाई फक्त १८%च राहिली. (संदर्भ: नववी पंचवार्षिक योजनेचा दस्ताऐवज). सोबतच्या/मागील पानावरील आलेखामध्ये (आलेख क्र. ३) दाखवल्यानुसार महाराष्ट्रात वीजमागणीचे अंदाज व प्रत्यक्ष मागणी यात प्रचंड तफावत दिसून येते. वाढवलेले अंदाज, त्यातून मोठ्या प्रमाणावर फुगवलेली निधीची मागणी, त्यातून अवाढव्य खर्चाचे मोठे वीज प्रकल्प, त्यातून निर्माण झालेले बलवान मंडळींचे मोठे हितसंबंध अशी एक साखळी नव्हे दुष्टचक्रच त्यातून निर्माण झाले. वीजमागणीचे नेमके, खरेखुरे अंदाज करणे, वीजबचती सारख्या मार्गाने वीजमागणीचे प्रमाण कमी करणे, कमी खर्चाच्या प्रकल्पांद्वारे

आलेख क्र.३ महाराष्ट्रातील कमाल वीजमागणी : अंदाज व प्रत्यक्षातील तफावत

या आलेखात विविध वेळी केलेले वीजमागणीचे सरकारी अंदाज व प्रत्यक्षातील मागणी यातील तफावत दाखवली आहे. मराविमंने १९९२ साली एनरॉन प्रकल्पाचे समर्थन करण्यासाठी तयार केलेला वाढत्या वीज मागणीचा अंदाज सत्यापासून किती (सुमारे २००० मेगावॉट, म्हणजेच नेमका एनरॉन प्रकल्पाच्या क्षमतेएवढा) दूर होता हे या आलेखावरून सहज लक्षात येते.

भांडवली खर्च कमी करणे, अश्या उपायांकडे दुर्लक्ष झाले. हळूहळू क्षमताटंचाई व गुंतवणुक टंचाई यांचे अर्थे खरे व अर्थे हितसंबंधीयांनी निर्माण केलेले खोटे वागुलबुवा वीजक्षेत्रातील नियोजनकारांच्या मानेवर स्वार झाले.

१९८० साली पहिल्या राजाध्यक्ष समितीने वीजक्षेत्र सुधारणेसाठी आवश्यक अश्या उपायांची यादीच सुचवली होती. तरीही १९८० ते १९९२ एवढ्या दीर्घ काळात ह्या विविध समस्यांवर कोणतीही परिणामकारक उपाययोजना केली गेली नाही.

एनरॉन प्रकल्पाचा पांढरा हत्ती

महाराष्ट्रात १९९२ साली आलेल्या एनरॉन प्रकल्पाची पार्श्वभूमी ही होती. १९९२ च्या जून महिन्यात एनरॉन कंपनीने मराविमंंबरोबर नैसर्गिक वायूच्या इंधनावर आधारित सुमारे २००० मेगावॉट क्षमतेच्या वीजप्रकल्पासाठी सामंजस्य करार केला. ह्या महाकाय प्रकल्पासाठी इंधन म्हणून लागणारा प्रचंड प्रमाणावरचा नैसर्गिक वायू मध्यपूर्वेतून येणार होता. किंबहुना, हाती असलेल्या मध्यपूर्वेतील नैसर्गिक वायूच्या भल्या मोठ्या साठ्यासाठी भारतातील महाकाय बाजारपेठ खुली करून घेणे हाच एनरॉनचा मुख्य उद्देश होता. इंधनातील स्वावलंबनाच्या धोरणामुळे नैसर्गिक वायूच्या आयातीला त्यावेळी बंदी होती हे लक्षात घेतले पाहिजे.

एनरॉनचा पहिला करार

एनरॉनबरोबरच्या १९९२ सालच्या सामंजस्य करारानंतर एनरॉन व मराविमंमध्ये प्रत्यक्ष वीजखरेदीचा करार डिसेंबर १९९३ मध्ये झाला. हा एनरॉनचा पहिला वीजखरेदी करार फक्त पहिल्या टप्प्यासाठी म्हणजे सुमारे ७०० मेगावॉटसाठीचा होता. त्यामध्ये दुसऱ्या टप्प्याच्या मान्यतेविषयी कोणतेही बंधन सरकारवर नव्हते. करारामध्ये वीजदर ठरवण्यासाठी थेट पण गुप्त वाटाघाटीचा मार्ग अवलंबला गेला. एवढेच नव्हे तर संपूर्ण वीजखरेदी करार २० वर्ष गुप्त ठेवायचा असे मान्य करण्यात आले होते व तो करार गुप्त ठेवण्याचा आटोकाट प्रयत्न सरकारने केला. हिंदू ह्या वृत्तपत्राने तो करार छापण्यास सुरवात केल्यावर तो खुला करण्याशिवाय सरकारसमोर पर्याय उरला नाही. प्रयासने त्या कराराची प्रत मिळवून जे विश्लेषण केले त्यावरून हा करार वीजमंडळाच्या तसेच महाराष्ट्रातील वीजग्राहकांच्या भवितव्याच्या दृष्टीने घातक आहे हे लक्षात आले होते. प्रयासने जून १९९५ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तिकेमध्ये तसेच इकोनॉमिक व पॉलिटिकल वीकलीमधील लेखामध्ये ह्या कराराचे सखोल विश्लेषण मांडले आहे. (पुस्तिकेच्या शेवटी ह्या लेखांचे संदर्भ दिले आहेत.)

ह्या करारामध्ये मराविमंने वीजखरेदी करताना भांडवलपरतीखर्च (कॅपेसिटी चार्ज) व इंधनपरतीखर्च (एनर्जी चार्ज) अश्या दोन प्रकारे एनरॉनला पैसे द्यावयाचे होते. प्रकल्पातील भांडवली गुंतवणूक, त्यासाठीच्या कर्जावरील व्याज व इतर खर्च, एनरॉनच्या भांडवलावरील नफा ह्या साऱ्यापोटी मराविमंने दरमहा काही निश्चित रक्कम भांडवलपरतीखर्च म्हणून द्यावयाचे असे ठरले होते. एनरॉनने आपले वीजनिर्मितीकेंद्र तयार ठेवले की हे पैसे लागू होणार. वीजेची खरेदी केली नाही तरी तेवढे पैसे द्यावे लागणार असे ठरवले गेले. इंधनपरतीखर्चामध्ये मात्र वापरलेल्या इंधनासाठीचा खर्च द्यावयाचा असे ठरले होते. एक लक्षात ठेवले पाहिजे की आधी म्हटल्याप्रमाणे हा करार प्रकल्पाच्या फक्त पहिल्या टप्प्यासाठी म्हणजे सुमारे ७०० मेगावॉटच्यासाठी होता. प्रकल्पातील दुसरा टप्पा सुरू करावयाचा की नाही ह्यावर निर्णय नंतर होणार होता. त्यावेळच्या काँग्रेस सरकारने ह्या दोन्ही प्रकारचे परतीखर्च मिळून वीजेचा दर युनिटमागे २ रु. ४० पैसे पडेल असे जाहीर केले.

दराच्या ह्या आकड्यामागे अनेक गृहीतकांवर आधारित गणिते होती. त्याशिवाय अनेक प्रकारच्या चलाखीही होत्या. ह्यातील सर्वात मोठी चलाखी म्हणजे भांडवलपरतीखर्चाचे गणित मांडताना तो सर्व खर्च वीस वर्षांवर समानरीतीने न वाटता सुरवातीच्या वर्षात कमी व नंतर जादा भांडवलपरतीखर्च पडेल (फ्रंटलोडिंग) अशी रचना केली होती. त्यामुळे पहिल्या वर्षी सर्वात कमी वीजदर पडणार होता. काँग्रेस सरकार व एनरॉन समर्थक पहिल्या वर्षीचा दर (म्हणजे रु. २.४० प्रतियुनिट) हाच एनरॉनचा सर्व वर्षासाठीचा दर आहे असे भासवत होते. याचबरोबर सोयीस्कर गृहीतकांचा वापर करून हा दर कमी दाखवण्याचा उद्योगही एनरॉन समर्थकांनी केला होता.

उदाहरणार्थ- युनिटमागे २.४० रुपये हा दर सांगताना डॉलरचा दर पुढील २० वर्षे डॉलरमागे रु. ३२ इतका स्थिर राहिल असे अतार्किक गृहीतक धरण्यात आले होते. दुर्दैवाने, ह्या बाळबोध चलाखीला जनताच नव्हे तर पत्रकार, अर्थशास्त्री यासारखे समाजधुरीणही फसले.

एनरॉनचा सुधारित करार

एनरॉनचा पहिला करार झाल्यानंतरच्या काळात ज्या निवडणूका झाल्या त्यामध्ये विरोधी पक्षीयांनी (भाजप-सेना युतीने) एनरॉनच्या करारामागील कथित भ्रष्टाचाराचा मुद्दा प्रचाराचा मुख्य मुद्दा केला. युतीने निवडणूकीत विजय मिळवून मार्च १९९५ मध्ये सरकार स्थापन केले. ह्या सरकारने नंतरच्या काळात परस्पर पहिला करार रद्द केला. त्याविरुद्ध एनरॉन आंतरराष्ट्रीय न्यायालयात गेले. महाराष्ट्र सरकारने एनरॉनविरुद्ध मुंबई उच्चन्यायालयात खटला दाखल करून त्या करारामागील भ्रष्टाचाराचा मुख्य मुद्दा पुढे केला. त्यानंतर अचानक चक्रे उलटी फिरली व साधारणपणे चार महिन्यांच्या काळात एनरॉनचा दुसरा करार करण्यात आला. हा सारा इतिहास सर्वविदित आहे व तो प्रयासच्या पुस्तिकेत व इतरत्रही (मुख्यतः श्री. अभय मेहता यांच्या 'पॉवर प्ले' ह्या इंग्रजी पुस्तकात) विस्ताराने मांडण्यात आला आहे.

एनरॉनचा दुसरा करार हा बव्हंशी पहिल्या कराराची दुसरी आवृत्ती होती. दुसरा करार करताना पहिल्या करारात जे काही महत्त्वाचे बदल करण्यात आले त्याचे थोडक्यात विवेचन येथे केले आहे. मुख्य म्हणजे दोन्ही करारांमध्ये पहिल्या टप्प्यांचा भांडवली खर्च व वीजदर याबाबत फारसा फरक नव्हता. पहिल्या करारामध्ये दुसऱ्या टप्प्याचा पर्याय खुला ठेवण्यात आला होता. मात्र दुसरा करार हा दोन्ही टप्प्यांसाठीचा आहे. परिणामी, करारातील ह्या सुधारणेमुळे एनरॉनला स्वतःच्या नैसर्गिक वायूसाठी मोठे व खात्रीचे गिन्हाईक मिळाले व त्यांच्यासाठी तो सर्वात मोठा विजय होता. मराविमंच्या गळ्यात मात्र तिप्पट क्षमतेचा महाकाय पांढरा हती पुढील वीस वर्षांसाठी बांधण्यात आला. त्याचे परिणाम काय होणार आहेत त्यांचे विवेचन पुस्तिकेच्या पुढच्या विभागात केले आहेच.

दुसरा करार करताना एनरॉनचा फुगवलेला भांडवली खर्च एकूण २८% कमी केला असे दुसऱ्या कराराचे समर्थक सांगतात. प्रकल्पातील एक विभाग म्हणजे पुर्नवायूकरण संयंत्र (ज्यामध्ये बोटीतून वाहून आणलेल्या द्रवरूप नैसर्गिक वायूचे वायुरूपात रूपांतर होते) वेगळे केल्याने प्रकल्पखर्चात १८% घट आपोआपच झाली. अर्थात पुर्नवायूकरण संयंत्राची किंमत ही आता इंधनखर्चामध्ये समाविष्ट होणार होती. थोडक्यात, दुसऱ्या करारामुळे दुसऱ्या टप्प्यांसाठीच्या अंदाजित भांडवली खर्चात झालेली कपात ही फारतर १०% इतकी होती.

एनरॉनच्या भांडवली खर्चात फारशी कपात न झाल्याने एनरॉनचा वीजदर हा पूर्वीप्रमाणे फुगवलेला राहिला आहे. दराबाबतची वर उल्लेख केलेली काँग्रेस सरकारची चलाखी उघडी पडल्यामुळे करार करणाऱ्या युती सरकारला एनरॉनचा सपाटीकृत दर जाहीर करावा लागला.

युतीसरकारने हा दर १.८६ रु. पडेल असे सांगितले अर्थात हा सपाटीकृत दर म्हणजे वीस वर्षांपैकी प्रत्येक वर्षी पडणारा दर नव्हे हे स्पष्ट न करता पुढील वीस वर्षे एनरॉनच्या वीजेचा दर १.८६ रु.च राहणार असे दर्शवून जनतेची दिशाभूल करण्यात आली. एनरॉनच्या दुसऱ्या कराराच्या विश्लेषणातून असे दिसते की उपरोल्लेखित वीजदराच्या गणितामध्ये पूर्वीप्रमाणेच काही चलाख युक्त्या व चुकीची गृहीतके धरण्यात आली आहेत. अश्या चुकीच्या गृहीतकांचे उदाहरण म्हणजे १९९६ साली दुसरा करार केला तेव्हा डॉलरच्या विनिमयाचा दर डॉलरमागे रु. ३५ होता व तो त्वरेने वाढणार अशी स्पष्ट लक्षणे दिसत होती मात्र एनरॉनच्या दराचे गणित करताना तो पुढील २० वर्षे पूर्वीप्रमाणेच ३२ रुपये राहिल असे तज्ञसमितीने गृहीत धरले व तेलाच्या किंमतीत वाढ होणार नाही असेही गृहित धरले. त्याचप्रमाणे सपाटीकृत दरासाठी आधारभूत वर्ष २००० न मानता १९९५ हे मानले. त्यामुळे देखील हा दर २०%ने कमी दिसतो. अश्याप्रकारे चुकीचे गृहीतक नैसर्गिक वायूच्या किमतीबाबत देखील धरण्यात आले होते. तेव्हाच प्रसिद्ध केलेल्या प्रयासच्या विश्लेषणानुसार विविध गृहीतकांच्या तार्किकदृष्ट्या योग्य किंमती घेतल्यास एनरॉनचा दुसऱ्या टप्प्यासाठीचा वीजदर पहिल्या वर्षी ३.३० ते ३.५० रुपये तर विसाव्या वर्षी ११ ते २० रुपयापर्यंत पडेल. हा दर ९०% क्षमतावापर गृहीत धरून काढला आहे. क्षमतावापर कमी केल्यास त्यात आणखीनच वाढ होईल. पहिल्या टप्प्याच्या वीजदराच्या बाबतीत भांडवलपरतीमध्ये (एनरॉनने केविलप्राला पाठवलेल्या पत्रातच असे म्हटले आहे) फारसा बदल न झाल्याने तो सपाटीकृत दर ३ रु.च्या आसपास पडेल असे दिसत होते. अर्थात ह्या साऱ्यामध्ये गृहीत धरलेले विनीमयदर व नैसर्गिक वायूची किंमत सध्याच्या त्यांच्या किंमतीपेक्षा कमीच आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. परिणामी, आता मराविमंच्या अधिकृत आकडेवारीनुसार एनरॉनच्या पहिल्या टप्प्यातून मिळणाऱ्या वीजेचा दर १९९९-२००० ह्या वर्षासाठी रु. ४.५० तर २०००-२००१ सालासाठी रु. ४.९० पडेल असे स्पष्ट दिसते आहे.

एनरॉनच्या दुसऱ्या कराराशी संबंधित असलेला आणखी एक करार म्हणजे दुसऱ्या टप्प्यात वापरावयाच्या नैसर्गिक वायूसाठीचा करार. हा गुप्त करार मात्र साधारणतः १९९८ मध्ये केला गेला. या करारामध्ये नैसर्गिक वायूच्या बाबतीत "ध्या अथवा न ध्या पण पैसे द्या" ह्या अर्थाचे कलम आहे. परिणामी, एनरॉनची वीज घेतली न घेतली तरी आता केवळ भांडवलपरतीच नव्हे तर इंधनपरतीची साधारणतः ८०% रक्कमही द्यावी लागणार आहे. थोडक्यात, यापुढे एनरॉनच्या दुसऱ्या टप्प्यातील न परवडणारी वीज न घेऊन चालणार नाही. कारण आता केवळ भांडवलपरतीच्या रक्कमेच्या दंडावर न भागता त्या वीजेसाठीची जवळजवळ पूर्ण रक्कम भरावी लागणार आहे. दुसरा टप्पा चालू डिसेंबर २००१ मध्ये चालू झाल्यावर एनरॉनचे वार्षिक देणे ६५०० कोटी रुपये (म्हणजे वीजमंडळाच्या उत्पन्नाच्या साधारणतः अर्धी रक्कम) एवढे होईल. हे देणे डॉलरचा दर व तेलाची किंमत वाढेल तशी वाढतच जाईल.

एनरॉन करारावर एवढे सविस्तर विवेचन करण्याचे कारण असे की एनरॉनचे बिल येण्यास सुरुवात झाल्यावर आता सर्वच जण जागे झाले आहेत. एनरॉनच्या कराराचे भीषण परिणाम पहिल्यापासून स्पष्ट असतानाही वीजक्षेत्रातील कामगार संघटना, ग्राहक संघटना, व प्रमुख राजकीय पक्षांनी हा मुद्दा पुरेश्या गांभीर्याने लढवला नाही. परिणामी, प्रकल्पासभोवतालच्या गावातील स्थानिक लोक व काही जनसंघटना यांनी मिळून दिलेली लढाई त्यावेळी फसली. आता तरी ह्या कराराविरुद्ध जनमत जागृत करून एकत्रितपणे लढण्याची गरज सर्वांनी लक्षात घेऊन त्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

एनरॉनने सुरू केलेली लूट त्यावर वाद होऊनही तेवढ्यापुरती थांबली नाही. एनरॉनइतकेच जनहितविरोधी असलेले करार युती सरकार व नंतरचे आघाडी सरकार ह्यांनी रिलायन्स व मित्तल यांच्या वीजप्रकल्पांसाठी केले आहेत. ह्या करारांचे परिणाम एनरॉनइतकेच भीषण तर आहेतच, परंतु एवढे सारे रामायण होऊन देखील अजूनदेखील हे करार गुप्तपणे केले जात आहे व केल्यावरही गुप्त ठेवले जात आहेत ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे.

एनरॉन प्रकल्पाला वीजमंडळाकडून देय असलेल्या देण्यांसाठी राज्यसरकारने हमी व केंद्रसरकारने प्रतिहमी दिली आहे. आता ह्या खाजगी प्रकल्पांना भांडवल पुरवणाऱ्या वित्तीय

संस्थांना राज्यसरकारची हमी पुरेशी वाटत नाही म्हणून राज्यसरकारने वीजमंडळाच्या महसूलावरचा पहिला हक्क (त्याला एस्क्रो अकाऊंट म्हणतात) ह्या प्रकल्पांना द्यावयास सुरुवात केली आहे. ह्यासाठीच्या करारानुसार जर वीजमंडळाने वीजेचे बील दिले नाही तर वीजमंडळाच्या बँकखात्यामध्ये जमा होणारा पैसा काढून घेण्याचा प्रथम हक्क खाजगी प्रकल्पाच्या मालकाला प्राप्त होतो. मध्यप्रदेशसारख्या राज्यात तर आकड्यांची चलाखी करून इतक्या मोठ्या रकमांसाठी एस्क्रो अकाऊंट देण्यात आले की आता त्या अवजारातील सुरक्षिततादेखील पार लयाला

गेली आहे. त्यामुळे एनरॉन व रिलायन्ससारखी मंडळी आता सरकारी हमी व एस्क्रो अकाऊंटवर न थांबता नवी मुंबई व पिंपरी-चिंचवडसारख्या मोठा महसूल असणाऱ्या भागातील वितरण त्यांच्या हाती सोपवण्याची मागणी करणार असेच चित्र दिसते आहे. (त्यामुळे त्यांनाही वीजवितरणाच्या खाजगीकरणामध्ये रस आहे.)

दुसरी राजाध्यक्ष समिती

एका बाजूला एनरॉनचा विवाद व उभारणी चालू असताना मराविमंची घसरण मात्र चालूच राहिली. त्यामध्ये शिरलेल्या दोष व विकृतींकडे झालेल्या दुर्लक्षामुळे त्या दिवसेंदिवस तीव्र रूप धारण करू लागल्या. परिणामी, मराविमंची आर्थिक व वित्तीय स्थिती दिवसेंदिवस बिघडतच गेली. त्यामुळे जागतिक बँकेने कर्जासाठी घातलेल्या अटीची पूर्तता करणेदेखील अशक्य होऊ लागले. परिस्थिती इतकी बिघडली की जागतिक बँकेला खोट्या आकडेवारीवर आधारित अहवाल पाठवण्यात आले असे म्हणजे जाते. ह्या सान्याचा परिपाक म्हणून १९९६ साली जागतिक बँकेला मराविमंला दिलेले कर्ज रद्द करण्यासारखा जालीम उपाय करावा लागला.

जागतिक बँकेने दिलेल्या फटक्यावरून धडा घेऊन (याआधीच्या विविध अभ्यासातून पुढे आलेल्या) कठोर उपाययोजना करण्याऐवजी १९९६ मध्ये दुसरी राजाध्यक्ष समिती नेमण्यात आली. समितीने आपला अहवाल देताना एकूण ३३ सूचना केल्या त्यातील ३१ सूचना ह्या सरकारने व मराविमंने आपल्या कारभारामध्ये कोणत्या सुधारणा करावयास पाहिजे त्यासंबंधात होत्या. उरलेल्या सूचना खाजगीकरणाच्या उपायावर कार्यवाही कशाप्रकारे केली जावी व त्यासाठी व्यापक व खुली चर्चा कशी घडवून आणावी याबाबत होत्या.

मात्र सरकारने हा अहवालदेखील बराच काळ दाबून ठेवला. त्यावर विचार चालू आहे असे सांगत त्यातील कारभार सुधारणांच्या सूचनांवर काहीच कार्यवाही केली नाही. मात्र राजाध्यक्ष समितीचा हवाला देत वीजक्षेत्राच्या खाजगीकरणाचे घोडे पुढे दामटावयास सुरुवात केली. शेवटी २००० साली नियामक आयोगाने कान पिळल्यावर राजाध्यक्ष समितीच्या अहवालावरचा 'कृती अहवाल' मंडळाला सादर करावा लागला. त्यावेळी हे उघड झाले की कारभारसुधारणेसाठी जे कठोर उपाय समितीने सुचवले होते त्यातील बहुतेक महत्वाचे उपाय सरकारने फेटाळून लावले आहेत.

विद्युत नियामक आयोगासमोरील प्रक्रिया

ह्या सर्व काळात मराविमंमधील दोषांकडे होणारे दुर्लक्ष चालूच राहिले. एनरॉनच्या जादूच्या कांडीने सर्वच समस्या दूर होणार अश्या कल्पनेत राज्यकर्ते गाफिल राहिले होते. मराविमंची आर्थिक व वित्तीय स्थिती आणखीनच खालावल्याने लागोपाठ दरवर्षी जबर वीजदरवाढ करणे भाग पडू लागले. परिणामी, १९९८ साली काही औद्योगिक वीजग्राहक हायकोर्टात गेले. कोर्टाने अश्या एकतर्फीरीतीने वीजदरवाढ करण्यास सरकारला बंदी घातली व पुढील दरवाढ करताना नवीन केंद्रीय कायदानुसार राज्य विद्युत नियामक आयोग नेमणे अथवा कोर्टापुढे वीजदरवाढीचा प्रस्ताव घेऊन येणे एवढे दोनच पर्याय सरकारसमोर ठेवले. अश्याप्रकारे न्यायालयाने चाप लावल्यावर

सरकारला स्वायत्त अश्या “महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगा”ची विधीवत स्थापना करण्याशिवाय गत्यंतर उरले नाही.

वीजदरवाढीवरील निवाडा

ऑगस्ट १९९९ मध्ये युती सरकारने जाता जाता नियामक आयोगाची स्थापना केली. विधानसभा निवडणुकांची धूळ खाली बसल्यावर ऑक्टोबर १९९९ मध्ये मराविमंने आपला १९९९-२००० ह्या वर्षासाठीचा वीजदरवाढीचा प्रस्ताव नियामक आयोगासमोर विचारार्थ सादर केला. खरेतर जानेवारी १९९९ मध्ये सदर प्रस्ताव सरकारसमोर ठेवण्यात आला होता असे नंतर लक्षात आले. परंतु निवडणुका जवळ आल्याने सरकारने त्यावर कोणतीच कार्यवाही केली नाही. आयोगाकडून प्रस्तावाची प्रत मिळाल्यावर प्रयासच्या असे लक्षात आले की सदर प्रस्तावासोबत मराविमंने दिलेली माहिती अत्यंत अपुरी आहे. साधारण १२,००० कोटीच्या महसूलाची मागणी करण्यासाठी मंडळाने २० पाने भरतील एवढा प्रस्ताव व त्यासोबत काही फुटकळ माहिती दिली होती. ह्या माहितीमध्ये बहुतेक महत्त्वाच्या बाबींचा समावेश नव्हता. हे लक्षात येताच प्रयासने नियामक आयोगासमोर मराविमंनिरूद्ध केस दाखल करून मराविमंने विविध ११ विषयांवर विस्ताराने माहिती देणे आवश्यक आहे हे आयोगाला पटवून दिले. अशी सविस्तर व सखोल माहिती न मिळाल्यास मराविमंन्या वीजदरवाढीच्या प्रस्तावाची व्यवस्थित समीक्षा करणे शक्य होणार नाही. परिणामी, कायद्याने दिलेल्या नागरीकांच्या हक्कांवर गदा येईल हा प्रयासचा दावा आयोगाने उचलून धरला व प्रयासने मागितलेली माहिती देण्याचा मराविमंला आदेश दिला. पुढील महिन्याभरात प्रयासने मराविमंनकडून माहिती मिळवून ती जनतेला उपलब्ध करून दिली.

प्रस्ताव सादर होताच आयोगाने त्यावर जनतेकडून सूचना व आक्षेप मागवले. प्रस्तावावर महाराष्ट्रातून साडेचारशेपेक्षा जास्त व्यक्ती व संस्थांनी आपले आक्षेप नोंदवले. आयोगाने महाराष्ट्रातील सहा विभागीय मुख्यालयांच्या ठिकाणी जाऊन त्यावर सुनावणी केली. त्यानंतर मुंबईमध्ये ग्राहक प्रतिनिधींना सोबत घेऊन आयोगाने मराविमंन्या प्रस्तावातील आकडेवारीची, गृहीतकांची, व त्यानी मागितलेल्या वीजदरवृद्धीच्या योग्यायोग्यतेची सखोल चिकित्सा करण्यासाठी तांत्रिक समीक्षा बैठकीचे आयोजन केले. ह्या बैठकीत तांत्रिक व आर्थिक विश्लेषणाच्या आधारे आकडेवारीची समीक्षा करून प्रयासने ह्या प्रस्तावातील अनेक त्रुटी (उदाहरणार्थ, शेतीच्या वीजवापरामध्ये दडवलेली वीजचोरी व वीजगळती, वीजमागणीचे अवास्तव अंदाज, इ.) आयोगासमोर मांडल्या. ह्या समीक्षेतून असे सिद्ध झाले की मराविमंने दिलेली आकडेवारी अनेक ठिकाणी अपुरीच नव्हे तर चुकीची व असत्य आहे. साधारणपणे नऊ दिवसांच्या कालावधीमध्ये एकंदर सहा तांत्रिक समीक्षा बैठका झाल्या. त्यादरम्यान एकूण तीन वेळा मराविमंला आपल्या आकडेवारीत मोठ्या प्रमाणावर बदल करणे भाग पडले. बैठकीच्या शेवटी मंडळाने सादर केलेली आकडेवारी व सुरवातीच्या प्रस्तावातील आकडेवारी यामध्ये कमालीची तफावत पडली. आयोगाने

मंडळाला हा प्रस्ताव मागे घेऊन २०००-२००१ सालासाठी नवीन प्रस्ताव घेऊन येण्याचा आदेश दिला व त्या नव्या प्रस्तावाच्या समीक्षेनंतर तो लोकांना खुला करून त्यावर लोकांचे आक्षेप व जाहीर सुनावणीची प्रक्रिया परत एकदा पूर्ण केली.

सुधारित प्रस्तावामध्ये मंडळाने आपले गळतीचे प्रमाण २९% आहे हे मान्य केले होते व साधारण २००० कोटी रुपयाची वीजदरवाढ देण्याची विनंती केली होती. प्रयासने व इतर विविध व्यक्ती व संस्थांनी मांडलेल्या विश्लेषणाचा व सूचनांचा विचार करून मंडळाने वीजचोरी कमी करून ६०० कोटी रुपये मिळवण्याचा आदेश आयोगाने दिला. त्याशिवाय कर्मचाऱ्यांवरील खर्चात १०० कोटी रुपये कपात सुचवली. तसेच मंडळाने दाखवलेल्या इतर खर्चातील ३०० कोटी रुपयाचे खर्च आयोगाने अमान्य केले. अंतिमतः, आयोगाने २००० कोटी रुपयांऐवजी सुमारे ७५० कोटी रुपयांच्या वीजदरवाढीला मान्यता दिली. अर्थात हे लक्षात घेतले पाहिजे की जर आयोगाने सांगितल्याप्रमाणे वीजमंडळ आपल्या कामकाजात सुधारणा करू शकले नाही तर मंडळाला तोटा होईल. तो तोटा सरकारला भरून द्यावा लागेल म्हणजे तो शेवटी करदात्यांच्या माथी बसेल. तेव्हा “दरवाढ की करवाढ?” ह्या कात्रीतून सुटण्यासाठी नागरिकांनी सरकारवर दबाव आणून आयोगाने सुचवलेल्या उपाययोजना करण्यासाठी मराविमंला भाग पाडणे एवढाच त्यावरचा उपाय आहे.

ह्या सर्व प्रक्रियेमध्ये प्रयासने आपला वाटा उचलण्याचा प्रयत्न केला. प्रस्तावाचे विश्लेषण करणे, आकडेवारी मिळवणे, इतर अनेक संस्थांना विश्लेषणात मदत करणे, तांत्रिक समीक्षा बैठकीत सहभाग घेणे ह्यासारख्या विविध माध्यमांतून आपले ज्ञान, अनुभव, माहिती, व विश्लेषण जनहितासाठी काम करणाऱ्या व्यक्ती व संस्थाना उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयासने प्रयत्न केले. ह्या प्रक्रियेमध्ये सहभाग घेताना स्वतः केलेल्या विश्लेषणाच्या आधारे प्रयासने आयोगासमोर एकूण ६ वेळा लेखी निवेदने सादर केली व ४ वेळा मौखिक मांडणी केली. लेखी निवेदनांची व्याप्ती तर एकंदर ६० लापिल पाने इतकी होती. ही सारी माहिती आमच्या वेबसाईटवर उपलब्ध आहे.

खुल्या प्रक्रियेचे महत्त्व

नियामक आयोगासमोर झालेली ही प्रक्रिया अनेक दृष्टीने महत्त्वाची आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आजवर गुप्तरीतीने घेतले जाणारे वीजदरवाढीचे निर्णय प्रथमतःच खुलेपणाने घेण्यात आले. ह्या निमित्ताने वीजमंडळाच्या कारभाराचे, त्यातील विविध दोष व विकृतींचे खरेखुरे चित्र सर्वासमोर स्पष्ट झाले. उदा. गेली अनेक दशके आपली अकार्यक्षमता व चोरी लपवण्यासाठी वीजमंडळाद्वारे तांत्रिक गळती, चोरी, व शेती वीजपंपाचा वीजवापर ह्यांची खोटी आकडेवारी जनतेला व विधानसभेला दिली जात असे. त्या माहितीप्रमाणे वीजगळतीचे प्रमाण १७%, शेती पंपांचा वीजवापर ३०% होता. त्याऐवजी प्रत्यक्षात वीजगळती २१%, वीजचोरी १०% व शेती

पंपाचा वीज वापर १८% आहे हे जनतेसमोर आले. एनरॉनचा दर हा १.९० पैसे नसून तो प्रत्यक्षात ४.५० ते ४.९० रु. असा आहे हे देखील मराविमंला मान्य करावे लागले. (दुर्दैवाने, वर्षानुवर्षे जनतेला, विधानसभेला खोटी अथवा दिशाभूल करणारी माहिती देण्याचे महत्कार्य करणाऱ्या राजकारणी व नोकरशाहीच्या युतीला धडा शिकवण्याचे परिणामकारक मार्ग जनतेला अथवा त्यांच्या प्रतिनिधींना उपलब्ध नाहीत.)

आयोगाच्या निर्णयातील अनेक तरतूदींमुळे आता मराविमंंच्या कारभाराचे सातत्याने परिक्षण होणार आहे व कारभारातील अकार्यक्षमतेचा बोजा थेट जनतेवर न येता प्रथम मंडळावर व सरकारवर पडणार आहे. सुदैवाची गोष्ट म्हणजे मराविमंंच्या बऱ्याच अधिकारी व कर्मचाऱ्यांनी (अर्थात काही 'सन्माननीय' अपवाद वगळता) आयोगाच्या निर्णयाकडे पाहताना अतिशय सकारात्मक दृष्टीकोन घेतला आहे. विविध स्तरावरील अधिकाऱ्यांनी व कर्मचाऱ्यांनी ते एक आव्हान म्हणून स्वीकारून त्यादृष्टीने जोरदार प्रयत्न करण्यास सुरवात केली आहे. मात्र अजूनही अनेक बाबतीत राजकारण्यांचा हस्तक्षेप व भ्रष्ट कर्मचाऱ्यांची दंडेली चालू असून मराविमंंला त्याचा फटका बसणार आहे.

अर्थात ह्या प्रक्रियेमध्ये व त्यातून साकारलेल्या आयोगाच्या निर्णयामध्ये अनेक उणीवा राहून गेल्या आहेत हे निश्चितच. उदाहरणार्थ, ह्या प्रक्रियेत छोट्या व दुष्काळी भागातील शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधी सामील होऊ शकले नाही. प्रक्रियेमध्ये आज ग्राहक नसणाऱ्या वंचित गटांची बाजू पुरेश्या जोरकस रीतीने मांडली गेली नाही. एवढेच नव्हे तर नियामक आयोगाने शेतीवीजपंपांच्या वीजदरामध्ये ज्या वेगाने वाढ करावयाचे ठरवले आहे ते चिंताजनक आहे. अशी वीजदरवाढ करताना वीजवापराशी संबंधित आर्थिक उपक्रमांकडे (विशेषतः शेतीकडे) पाहताना त्यांची उत्पादकता व कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी व्यापक दृष्टीकोन स्वीकारण्याची व व्यापक उपाययोजना करण्याची गरज आहे. त्यादृष्टीने आयोगाच्या निर्णयामध्ये फारसे काही सापडत नाही.

असे असले तरी ह्या प्रक्रियेचे सर्वात मोठे फलित म्हणजे जागतिक बँकेसारखी बाहेरची बलवान संस्था नसतानादेखील महाराष्ट्रात अशी एक व्यापक, पारदर्शक, परिणामकारक, व सक्षम जनसहभाग असलेली निर्णयप्रक्रिया घडून आली. त्यात जनतेने, जनसामान्यांच्या विविध संस्था-संघटनांनी भाग घेतला. आपली मते, विश्लेषण, सूचना हिरीरीने मांडल्या. त्यावर अतिशय सखोल असे विचारमंथन झाले. हे सारे होऊन देखील ही प्रक्रिया वेळखाऊ झाली नाही, कोर्टवाजीला बळी पडली नाही हे लक्षात घ्यायला हवे. अश्याप्रकारे पारदर्शक व जनसहभाग असलेल्या प्रक्रियेमुळे आयोगाचा निर्णय शेतकरी, यंत्रमागधारक व घरगुती ग्राहक ह्यासारख्या गटांसाठी कठोर असूनही त्यावर हिंसाचार झाला नाही. जागतिक बँकेच्या निगराणीखालील आंध्रसारख्या राज्यात नियामक आयोगाच्या प्रक्रियेत जाणवणारी अपारदर्शकता, जनसहभागाला असलेला मज्जाव, भ्रष्टाचाराचे

आरोप, त्यातून निर्माण होणारा विविध पातळ्यांवरील संघर्ष, व प्रसंगी हिंसा ह्या साऱ्या पार्श्वभूमिवर महाराष्ट्रातील प्रक्रियेचे महत्त्व उठून दिसते. थोडक्यात, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, व जनसहभाग असलेल्या निर्णयप्रक्रियेमध्ये जनता जर सक्षमपणे भाग घेऊ शकली तर विविध क्षेत्रांना आज भेडसावणाऱ्या अनेक समस्यांची सोडवणूक (संघर्षाची अवास्तव किंमत द्यावी न लागता) करता येईल असा निष्कर्ष महाराष्ट्रातील ह्या प्रक्रियेवरून काढता येईल असे वाटते.

विभाजन व खाजगीकरणाच्या उपायांची समीक्षा

एका बाजूने नियामक आयोगासमोरील प्रक्रियेमधून महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्राची खरी परिस्थिती जनतेसमोर आली; ती सुधारण्यासाठी आवश्यक ती उपाययोजना करण्याच्या प्रक्रियेला सुरवात झाली; मराविमंंचे अनेक अधिकारी व कर्मचारी मराविमंंचा कारभार व एकंदर परिस्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न करू लागले असे सकारात्मक चित्र हळूहळू आकारास येत असतानाच दुसऱ्या बाजूने त्याला परत एक धक्का बसला.

विभाजन व खाजगीकरणाचे नवीन वादळ

ह्या दरम्यान मुख्यमंत्री अमेरिकेचा दौरा करून आले. तिथे त्यांना जी मंडळी भेटली, जो सल्ला मिळाला, जी आश्वासने मिळाली त्याला अनुसरून त्यांनी मुंबईला परतताच वीजक्षेत्राच्या खाजगीकरणाची घोषणा करून टाकली. ही घोषणा होताच वीजक्षेत्राची गाडी पुन्हा एकदा घसरली. खाजगीकरण योग्य की अयोग्य ह्यावर वादंग सुरू झाले. सकारात्मक भूमिकेवर आलेले अधिकारी व कर्मचारी परत निराश झाले. कर्मचारी संघटनांनी संपाची घोषणा केली. वीजमंडळाचे उच्चाधिकारी खाजगीकरण करणे व संप मोडून काढणे ह्याच्या मागे लागले. ह्या सर्व विवादांमध्ये वीजमंडळाचा कारभार सुधारण्याच्या अत्यंत महत्त्वाच्या व तातडीच्या कामाकडे कोणाचेच लक्ष उरले नाही. पुन्हा एकदा महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्र अनिश्चितेच्या व दिशाहीनतेच्या भोवऱ्यात आज सापडले आहे.

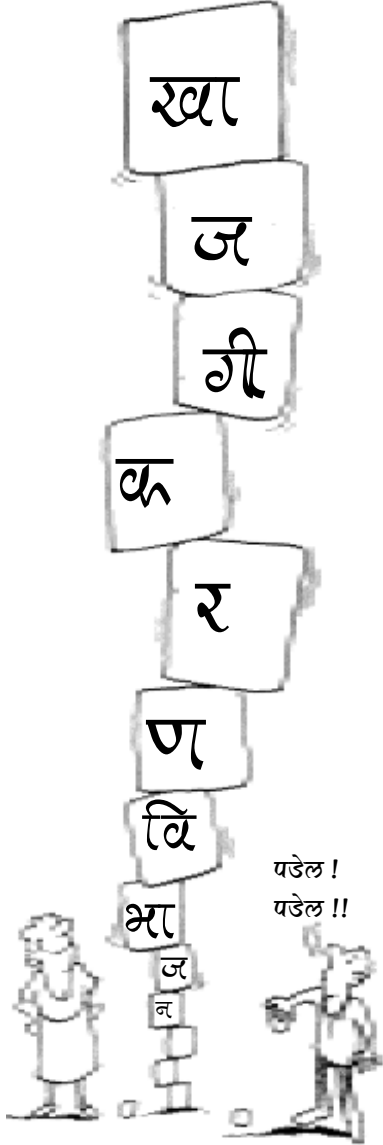
वीजक्षेत्राचे विभाजन व खाजगीकरण ह्या मुद्द्यांवरून महाराष्ट्रातील वीजकामगारांच्या तेरा संघटनांनी २५ जुलै २००० पासून बेमुदत संप सुरू केला. त्याविरुद्ध झालेल्या जनक्षोभाची दखल घेऊन संघटनांनी हा संप चार दिवसात आटोपता घेतला. संपकाळातील विवादांमध्ये राज्यसरकार व संपकरी कामगारांचे नेते आपआपल्या भूमिका मांडताना वीजक्षेत्राचे भवितव्य व जनहितरक्षण हे दोन मुद्दे सतत मांडीत होते. संप संपल्यामुळे वीजक्षेत्राचे "विभाजन व खाजगीकरण" ह्या वादग्रस्त धोरणांमुळे जनहित व वीजक्षेत्राचे भवितव्य ह्यांचे नक्की काय होणार हा वाद एका अर्थाने अपुराच राहिला. मात्र आज वीजक्षेत्रासमोरील हे कळीचे मुद्दे असल्याने तो वाद सर्वांनी समजून घेणे गरजेचे आहे.

विभाजनाची उपयुक्तता किती?

ह्या वादातील मुद्दे आधी मांडून घेऊया. वीजक्षेत्रातील समस्यांच्या सोडवणूकीसाठी वीजक्षेत्राचे विभाजन करणे अतीव गरजेचे आहे. विभाजनामुळे मंडळांचा आकार लहान झाल्याने कारभार सुकर होईल तसेच आपल्या कामाचा/निर्णयाचा जाब देण्याची पद्धत (जाबदायित्व/

उत्तरदायित्व/अकॉंटेबिलिटी) वीजमंडळाच्या कारभारात वरपासून खालपर्यंत आणता येईल व त्यामुळे कारभार सुधारून वीजमंडळासमोरील वित्तीय संकट सुटेल अशी सरकारची मुख्य भूमिका. त्याशिवाय, 'आम्ही विभाजन करीत असलो तरी खाजगीकरण आमच्या स्वप्नातदेखील नाही' व 'विभाजनामुळे कामगारांच्या हिताला अजिबात धक्का पोचणार नाही' असेही सरकार सांगत आहे. त्याचबरोबरीने विभाजन न केल्यास जागतिक बँक व पी.एफ.सी. (पॉवर फायनान्स कॉर्पोरेशन) कर्ज देणार नाही व वीजमंडळ अडचणीत येईल असेही सांगितले जाते. याविरुद्ध संपकरी कामगारांचे असे म्हणणे होते की विभाजनच नव्हे तर त्यामागोमाग खाजगीकरण देखील करण्याचा सरकारचा इरादा आहे व ह्या दोन्ही गोष्टी जनहित व वीजक्षेत्राचे भवितव्य ह्यासाठी घातक आहेत.

विभाजनामुळे निर्माण होणाऱ्या तीन महामंडळांच्या लहान आकारामुळे कारभार करणे सुकर होईल हा दावा फसवा आहे. जणू वीजमंडळाचा आकार लहान झाला की आपोआपच कारभार कार्यक्षम होतो असेच सुचवले जाते. गोवा, दिल्ली सारख्या लहान आकाराच्या वीजमंडळांच्या कारभाराची स्थिती तर मराविमंपेक्षाही वाईट आहे. मराविमंपेक्षा आकाराने लहान असलेल्या महाराष्ट्रातील अनेक मंडळाची, महामंडळाची दशा पाहता आकार व कार्यक्षमता ह्यांचा काही परस्परसंबंध नाही हे स्पष्ट होते.

विभाजनामुळे 'अकॉंटेबिलिटी' येऊन कारभार सुधारेल असे सांगितले जाते. अकॉंटेबिलिटीचा अभाव ही मोठी समस्या आहे ह्यात वादच नाही. परंतु मंडळाचे रचनात्मक (स्ट्रक्चरल) विभाजन केल्याने आपोआप अकॉंटेबिलिटी येणार नाही. अकॉंटेबिलिटी आणण्यासाठी वेगळे उपाय योजावे लागतील. वीजनियामक आयोगाच्या मे २००० मधील निवाड्यामुळे मंडळातील कर्मचाऱ्यांची अकॉंटेबिलिटी तपासून घेण्याची प्रक्रिया सुरू झाली आहे. त्याला साथ देण्याऐवजी सरकारने शक्य तेथे त्या प्रक्रियेला अडथळाच केला आहे. (उदाहरणार्थ- नियामक आयोगाने प्रत्येक ठिकाणच्या मोठ्या थकबाकीदारांची नावे दर तीन महिन्यांनी जाहीर करण्याचा आदेश दिला आहे. तेवढेसुद्धा सरकार/वीजमंडळ वेळेवर करीत नाही.)

खरे पाहता मंडळातील अकॉंटेबिलिटीच्या अभावाच्या समस्येच्या मुळाशी आहेत ते वीजमंडळाच्या कारभारात अनिर्बंध हस्तक्षेप करणारे राजकारणी व त्यांना साथ देणारे मंडळाचे सदस्य व अध्यक्ष. ह्या मंडळांच्या अकॉंटेबिलिटीसाठी सरकारने नियुक्त केलेल्या राजाध्यक्ष समितीने अनेक शिफारसी केल्या आहेत. त्यांना मात्र सरकारने अधिकृतपणे वाटाण्याच्या अक्षता लावल्या आहेत. केवळ विभाजनाने ह्या सर्वांच्या कारवायांना पायबंद बसेल अशी अजिबात शक्यता नाही. उलट हस्तक्षेप करण्यासाठी, सोयीच्या माणसांची वर्णी लावण्यासाठी एकाऐवजी तीन कंपन्या तयार होतील. कर्नाटक वीजमंडळाचे विभाजन सुमारे दोन दशकापूर्वीच केले गेले होते. तरीही त्या दोनही मंडळाची अवस्था आज मराविमंपेक्षा वाईट आहे. थोडक्यात, 'अकॉंटेबिलिटी' आणण्यासाठी वीजमंडळाच्या विभाजनाची गरज नाही व केवळ विभाजन करून 'अकॉंटेबिलिटी' येणार नाही हा याबाबतीतला पहिला निष्कर्ष ठरेल.

मुळात 'विभाजन करू पण खाजगीकरण करणार नाही' हा सरकारचा दावा फसवा आहे. ज्या पीएफसीच्या अटींचा सरकार उल्लेख करते त्या पीएफसीचे बोलविते धनी म्हणजे केंद्र सरकार, जागतिक बँक, व इतर आंतरराष्ट्रीय वित्तसंस्था. या सर्वांनीच उघडपणे खाजगीकरणाचा आग्रह धरला आहे. नुसते विभाजन केल्यावर ते कर्ज देतील अशी अजिबात शक्यता नाही. जागतिक बँकेच्या अध्यक्षांनी नोव्हेंबरच्या दुसऱ्या आठवड्यातील आपल्या मुंबई भेटीत मुख्यमंत्र्यांना तसे स्पष्ट सांगितले आहे. दुसरे म्हणजे महाराष्ट्र सरकारच्या वीजक्षेत्राच्या पुनर्रचनेच्या प्रस्तावित विधेयकाचा मसुदा पाहिल्यास त्यात मंडळाचे खाजगीकरण सुकररित्या करण्यासाठी अंतर्भूत केलेल्या अनेक तरतुदी स्पष्ट दिसून येतात. प्रस्तावित विधेयकाच्या मसुद्याच्या सुरवातीच्या पानावर विधेयकाच्या उद्दिष्टांच्या यादीमध्ये खाजगीकरणाने उद्दिष्ट स्पष्टपणे नमूद केले आहे. तेव्हा दुसरा निष्कर्ष म्हणजे 'विभाजन पण खाजगीकरण नाही' हा सरकारचा दावा म्हणजे जाणूनबुजून केलेली लोकांची दिशाभूल आहे.

खाजगीकरणाचा फसवा गुरुमंत्र

आता “खाजगीकरण”च्या उपायामुळे वीजक्षेत्रासमोरील सध्याचे प्रश्न सुटणार आहेत का? खाजगीकरण हे जनहितविरोधी आहे का? ह्या प्रश्नांकडे वळूया. ह्या प्रश्नांची उत्तरे शोधताना सतर्क रहावे लागेल. एका बाजूला खाजगीकरणकडे जादूची कांडी म्हणून पाहणारे काही पढतमूर्ख अर्थतज्ञ व त्यांना साथ देणारे मतलबी राजकारणी व नोकरशहा यांच्या आहारी जाऊन चालणार नाही. तर दुसरीकडे खाजगीकरणाचा बागुलबुवा करून त्यास भिऊनही जाता नये. भ्रष्ट राजकारणी, नोकरशहा, व निरंकुश कर्मचारी ह्यांनी घातलेल्या गोंधळावर खाजगीकरणाचा उतारा सांगितला जातो. त्यासाठी “खाजगीकरणामुळे स्पर्धा येईल” व “स्पर्धेमुळे कारभार सुधारून ग्राहकांचा फायदा होईल (म्हणजे दरवाढ होणार नाही व सेवा सुधारतील)” असा गुरुमंत्र जपला जातो.

मुळात हा गुरुमंत्र अपुरा आहे म्हणूनच तो फसवाही आहे. असे म्हणण्याची अनेक कारणे आहेत. त्यापैकी दोन प्रमुख कारणे पाहूया. प्रथम म्हणजे वीजक्षेत्रामध्ये खरीखुरी स्पर्धा आणणे आज पाश्चात्य देशातही शक्य झालेले नाही. त्यासाठी अनेक तांत्रिक-आर्थिक अडचणी आहेत. एका मार्गावर दोन बसकंपन्या ग्राहकांना सेवा देऊन स्पर्धा करू शकतात. एका क्षेत्रात दोन फोनकंपन्या किंवा केबलकंपन्या स्पर्धा करू शकतात. मात्र एकाच क्षेत्रात दोन वीजकंपन्यानी दोन तारजाळी पसरून वीजपुरवठा करणे आर्थिकदृष्ट्या व इतर कारणांमुळे शक्य नाही हे या अगोदर आपण पाहिले आहे. त्यामुळे वीजक्षेत्रातील खाजगीकरण याचा अर्थ “स्पर्धा” असे नसून, “सरकारी मक्तेदारीकडून खाजगी मक्तेदारीकडे प्रवास” असाच त्याचा अर्थ होतो. आता सरकारी मक्तेदारी आणि खाजगी मक्तेदारी ह्यांमध्ये निवड करताना हे लक्षात ठेवायला हवे की मुळात खाजगी मक्तेदारांच्या मनमानी कारभारापासून आणि नफेबाजीपासून जनतेची सुटका करण्यासाठी विविध उद्योगांच्या सरकारीकरणाचा उपाय पूर्वी योजला गेला होता.

दुसरे म्हणजे “स्पर्धा म्हणजे कारभार सुधारणा व ग्राहकांचा फायदा” हे वरील गुरुमंत्राचे दुसरे अर्धुकही फसवे आहे. एकमेकांशी स्पर्धा करणाऱ्या खाजगी व्यावसायिकांना आपला नफा वाढवण्यासाठी कारभारसुधारणा करणे व प्रसंगी आपला नफा कमी करून ग्राहकांचे वीजदर कमी ठेवण्यावाचून पर्याय नाही असे मानणे म्हणजे केवळ पुस्तकी दुधखुळेपणा ठरेल. अर्थव्यवस्थेच्या इतर क्षेत्रात जेथे अनेक व्यावसायिक मुक्त स्पर्धा करतात तेथे सुद्धा ग्राहकांना (उदा. साबण, तेल, बससेवा, इ.) उत्तम सेवा व कमी दर नेहमीच मिळतात असा भारतीय ग्राहकांचा तरी अनुभव नाही. महाराष्ट्रातील उद्योजकांना अशी आशा वाटते की खाजगीकरण झाल्यावर त्यांना एन्टीपीसीची वीज आज एन्टीपीसी मराविमंला ज्या दराने विकते त्याच दराने मिळेल. पण एकदा “स्पर्धा” सुरू झाल्यावर एन्टीपीसी आपली वीज एनरॉनच्या दराने विकणार हे उघड आहे. खरेतर जोपर्यंत खाजगीस्पर्धेला परिणामकारक नियमनाचे (रेग्यूलेशन) लगाम नसतील तोपर्यंत स्पर्धेमुळे ग्राहकांचा फायदा होणार नाही. एसटीच्या बसमधला उद्धट कंडक्टर आणि स्पर्धा करणाऱ्या खाजगी बसमधला

बेफाम अप्रशिक्षित ड्रायव्हर हे दोघेही प्रवाश्यांसाठी त्रासदायकच ठरतात. तेव्हा नुसत्या खाजगीकरणाने कारभार सुधारणा होईल व ग्राहकांचा फायदा होईल हा दावा फसवा आहे.

ह्या मुद्यांच्या समाधानासाठी खाजगीकरण केल्यावर नियमनव्यवस्था कठोर व परिणामकारक करू असे सांगितले जाते. कठोर व परिणामकारक नियमनव्यवस्था असती तर सध्याच्या सार्वजनिक मालकीच्या वीजमंडळाला कदात ठेवून आजच्यासारखी दुरावस्था टाळणे जनतेला शक्य झाले असते. तशी व्यवस्था उभी करून ती राबवण्याचे काम जमले नाही म्हणून आजची अवस्था आली. तेव्हा कठोर व परिणामकारक नियमनव्यवस्था हा जनहिताच्या दृष्टीने कळीचा मुद्दा आहे. वीजमंडळाची मालकी (खाजगी अथवा सार्वजनिक) हा नव्हे. परिणामी, खाजगीकरणाचा मुद्दा वीजक्षेत्रसुधारणेच्या दृष्टीने गैरलागू ठरतो. नियामक आयोगासमोरच्या प्रक्रियेतून हे सारे लक्षात येतेच.

मुळात खाजगीकरण करण्याची प्रक्रियादेखील सरकारच्या माध्यमातून गुप्तपणे, परस्पर केल्यास त्यातही प्रचंड घोटाळे होतील व त्याचा भुर्दंड जनतेला व ग्राहकांना भरावा लागेल हा मोठा धोका आहे. जागतिक बँकेच्या निगराणीखाली खाजगीकरण होऊनही ओरिसामध्ये सुमारे २००० कोटीचा अवाजवी बोजा सरकारमुळे ग्राहकांच्या माथी बसला व स्पर्धेला अडसर ठरणाऱ्या रचनात्मक उणीवाही त्यामध्ये आल्या हे आपण याआधी पाहिले आहेच. महाराष्ट्रातील प्रमुख राजकीय पक्षांची नीतीमत्ता ह्याबाबतीत कितपत विश्वासाहार्थ आहे हे एनरॉनच्या निमित्ताने आधीच सिद्ध झाले आहे. ह्या मंडळींच्या हाती वीजमंडळाची कित्येक हजार कोटींची मालमत्ता विकण्याचे अधिकार दिले गेले तर काय हैदोस घातला जाईल ह्याची सर्वांनाच कल्पना आहे. तेव्हा खाजगीकरण करण्याआधी पारदर्शी व जनसहभाग असणारी परिणामकारक नियमनव्यवस्था उभी करणे; त्या नियमनव्यवस्थेच्या माध्यमातूनच खुल्या, पारदर्शक, जनसहभाग, व जाबदायित्व (अकौंटॅबिलिटी) असणाऱ्या प्रक्रियेने खाजगीकरण करावयाचे का ह्यावर निर्णय घेणे, ते करावयाचे ठरल्यास ते तश्याच प्रक्रियेतून करणे हे अनिवार्य आहे. अन्यथा खाजगीकरणाने नवाच ब्रह्मराक्षस उभा राहिल हे लक्षात घेतले पाहिजे. तेव्हा जनहितरक्षण व वीजक्षेत्राचे भवितव्य ह्या दोन्हीच्या दृष्टीने विभाजन व खाजगीकरणाच्या उपायांचा अपुरेपणा स्पष्ट असतानाच पारदर्शक, परिणामकारक, जनसहभाग असणाऱ्या नियमनाची व तशाच निर्णयप्रक्रियेची गरजही अधोरेखित होते.

जागतिक बँकेच्या कर्जाचे मृगजळ

विभाजन व खाजगीकरण केल्यास जागतिक बँकेचे पैसे मिळतील व राज्यासमोरील (किमान सरकारसमोरील) साऱ्या वित्तीय अडचणी सुटतील असे भ्रामक चित्र विशेषतः सरकारी अधिकारी रंगवताना दिसतात. अनेकदा (कदाचित अज्ञानापोटी) राजकारणी मंडळीदेखील त्याची री ओढताना दिसतात. वीजमंडळाचे खाजगीकरण केल्यावर ६००० कोटी रुपये मिळणार असे

मुख्यमंत्र्यांनी म्हटल्याचे एका बातमीमध्ये म्हटले होते. हे खरे आहे की जागतिक बँक, ब्रिटिश सरकारचे विकास मदत खाते व त्यांच्याबरोबरीने केंद्रसरकार व पॉवर फायनान्स कॉर्पोरेशन मराविमंच्या खाजगीकरणासाठी राज्य सरकारच्या मागे हात धुऊन लागले आहेत. त्यासाठी विविधप्रकारे राज्यसरकारची अडवणूक करित आहेत. उदाहरणार्थ- जागतिक बँकेने उर्जा क्षेत्रात महाराष्ट्रात कोणताही प्रकल्प न राबवण्याचे उघड धोरण अवलंबले आहे तर ब्रिटिश सरकारच्या विकास मदत खात्याने ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये पारित झालेल्या पिण्याच्या पाण्यासारख्या महत्त्वाच्या विषयातील महाराष्ट्रातला एक मोठा प्रकल्प केवळ राज्यसरकार मराविमंचे खाजगीकरण करित नाही म्हणून रद्द केला आहे. मात्र त्याचा अर्थ असा नव्हे की एकदा मराविमंचे खाजगीकरण केले की पैशाची गंगाच वाहायला लागेल.

महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्रातील भांडवलचा प्रश्न सोडवण्याच्या दृष्टीने जागतिक बँकेचे कर्ज हा अनेकार्थानी चुकीचा उपाय आहे. जागतिक बँकेकडून साधारण ६००० कोटी रुपयाचे (दीड बिलियन डॉलर्स) कर्ज मिळेल असे बरेच वेळा सांगितले जाते. हा महत्त्वाकांक्षी आकडा सत्यात उतरेल असे मानले तरी हे कर्ज तीन ते चार टप्प्यांमध्ये विभागून मिळेल व त्या प्रत्येक टप्प्यावर अनेकविध कठोर अटीची पूर्तता करावी लागेल. परिणामतः हे ६००० कोटीचे कर्ज आठ ते दहा वर्षात विभागून मिळेल. त्याचा पहिला हप्ता जरी अगदी लहान नसला तरी तो फारतर १००० कोटीच्या वर नसेल. ह्यावर्षी मराविमंचा वार्षिक महसूल १२,५०० कोटी रुपये आहे तर टाळण्याजोग्या (म्हणजे १६%पेक्षा जास्तीच्या) तांत्रिक गळतीमुळे फुकट जाणाऱ्या वीजेची तसेच चोरीला जाणाऱ्या किंमत आज वर्षाला साधारण २५०० कोटी रुपये आहे. म्हणजे ह्या फुकट जाणाऱ्या व चोरी होणाऱ्या वीजेपैकी फक्त अर्धी वीज (फक्त अर्धी हे लक्षात घ्यावे) आपण पुढच्या पाच वर्षात वाचवू शकलो तरी ५००० ते ६००० कोटी रुपयांचे (एवढेच कर्ज जागतिक बँक देणार आहे) वाढीव रोख उत्पन्न मराविमंला मिळू शकते. खरेतर, कार्यक्षमतेमध्ये यापेक्षा जास्त वाढ करणे मराविमंला शक्य आहे.

ह्याबाबतीमध्ये आंध्रप्रदेशचा अनुभव वर वर्णन केल्याप्रमाणे आहे हे लक्षात घ्यायला हवे. जागतिक बँकेचे लाडके राज्य असलेल्या आंध्रप्रदेशला ४५०० कोटी रुपयाचे कर्ज दहा वर्षासाठी मिळाले त्याचा पहिला हप्ता सुमारे ९०० कोटी रुपयांचा असून तो चार वर्षात उपलब्ध होईल. याविरुद्ध आंध्रप्रदेशमधील चोरी होणाऱ्या वीजेची दरवर्षीची किंमत ६०० कोटी रुपये आहे.

याशिवाय जागतिक बँकेच्या कर्जाच्या देकारामध्ये आणखी दोन मखल्या आहेत. एकतर बरेच जण समजतात तसे हे कर्ज स्वस्त म्हणजे कमी व्याजदराचे नसते. जागतिक बँकेचे कर्ज केंद्र सरकारच्या माध्यमातून राज्यसरकारकडे पोहोचते. त्या सगळ्या व्यापात महाराष्ट्र सरकारला त्या व्याजाचा दर १२% ते १३% पडतो. तेव्हा हे कर्ज फारसे स्वस्त नसते ते ध्यानात घ्यायला हवे.

दुसरी बाब म्हणजे जागतिक बँकेचे हे कर्ज खर्चपरतीच्या तत्वावर असते. म्हणजे राज्यसरकारने प्रथम आपल्या खजिन्यातून खर्च करावयाचा मग त्या खर्चाचे परिशीलन करून तेवढी रक्कम बँक राज्यसरकारला पोहोचती करते. राज्यसरकारची सध्याची वित्तीय स्थिती व खजिन्यातला खडखडाट पाहता सरकारची वित्तीय स्थिती सुधारण्यासाठी अश्या खर्चपरतीच्या कर्जाची फारशी मदत होणार नाही हे लक्षात घ्यायला हवे.

खरेतर ह्या गोष्टी राजकर्त्यांना माहित नाहीत असे नव्हे. राजस्थानचे राज्यसरकार जागतिक बँकेला आकर्षित करण्यासाठी वीजमंडळाचे विभाजन करून बसले आहे. परंतु त्यानंतरही परिस्थितीमध्ये फारशी प्रगती होईना. त्याची समीक्षा करण्यासाठी माजी मुख्यमंत्री श्री. शिवचरणसिंह माथूर ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली राजस्थान प्रशासन सुधारणा आयोग (राजस्थान अॅडमिनीस्ट्रेटिव्ह रिफॉर्म कमिशन) नेमण्यात आले होते. त्या आयोगाच्या अहवालामध्ये जागतिक बँकेच्या कर्जाच्या योजनेमधील साऱ्या त्रुटींची चर्चा केली आहे. एवढेच नव्हे तर जागतिक बँकेच्या खाजगीकरणाच्या मॉडेलची समीक्षा करून त्या मॉडेलमध्ये वीजमंडळासमोरील प्रत्यक्षातील अनेक अडचणी सोडवण्यासाठी आवश्यक तो विचार पुरेश्या प्रमाणात केला गेला नाही असे स्पष्ट म्हटले आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, कार्यक्षमतेमधे काही प्रमाणात वाढ केली तरी सध्याच्या आर्थिक/ वित्तीय महासंकटांना आटोक्यात आणणे शक्य आहे. ते न करता, तुलनेने कमी रकमेचे, गैरसोयीचे, वित्तीय अडचणी न सोडवणारे, महागडे, व अनेक चुकीच्या अटी असणारे असे जागतिक बँकेचे कर्ज घेण्याचा अव्यापारेषु व आत्मघातकी निर्णय सरकार घेत आहे.

खाजगीकरणासाठीचा अपरिहार्य विलंब व त्याचे परिणाम

खाजगीकरण योग्य की अयोग्य हा वाद बाजूला ठेवून खाजगीकरण करावयाचे ठरवले तर कोणत्या अडचणी येतील ते आता पाहूया. महाराष्ट्र सरकारने खाजगीकरण करावयाचे ठरवले तर त्यासाठी अनेक प्रक्रिया कराव्या लागतील. अनेक महत्वाचे व दूरगामी परिणाम करणारे निर्णय घ्यावे लागतील. हे निर्णय घेताना त्यात गुंतलेल्या विविध (राजकीय, आर्थिक, वित्तीय, तांत्रिक, इ.) बाबींचा विचार करावा लागेल. त्यांच्या विविध परिणामांचा सखोल अभ्यास करावा लागेल. खाजगीकरण योग्य रीतीने पूर्ण व्हायचे असले तर ह्या निर्णयांना, अभ्यासांना, व प्रक्रियांना पर्याय नाही.

असे निर्णय घेण्यासाठीची पहिली बाब म्हणजे राज्यभर सर्वत्र एकच प्रकारची वीजदरप्रणाली लागू करायची की प्रत्येक कंपनीच्या कार्यक्षेत्रात वेगवेगळ्या दरप्रणाली लागू करण्यास परवानगी द्यावयाची? दुसरी बाब म्हणजे वितरणक्षेत्रातील खाजगीकंपन्यांमध्ये भौगोलिकक्षेत्राचे वाटप कसे करावयाचे? प्रत्येकाला पुरेसे शहरी-औद्योगिक व ग्रामीण ग्राहक असलेले मिश्र विभाग द्यावयाचे की काही वेगळी पद्धत अवलंबायची? महाराष्ट्रातील शहरी-औद्योगिक व ग्रामीण भागांची भौगोलिक रचना पाहता महाराष्ट्राची विविध वितरण कंपन्यांसाठीच्या विभागांमध्ये विभागणी करणे हे कठीण काम आहे हे सहज लक्षात येईल. तिसरा मुद्दा याआधीची देणी व घेणी ह्यांचे वाटप कसे करावयाचे? चौथा प्रश्न म्हणजे वीजखंडनाची वेळ आल्यास कोणी, किती, व कसे वीजखंडन करावयाचे? पाचवा प्रश्न म्हणजे दोन कंपन्यांमध्ये वाद निर्माण झाले तर त्याचा फैसला कोणी करावयाचा? व त्याला किती काळ लागणार? आज मुंबईतील टाटा व बीएसईएसमधील “स्टॅडिंग चार्जेस”चा मुद्दा सर्वानाच अवघड जागचे दुखणे होऊन बसला आहे हे आपण पाहतोच. तसेच कर्नाटकातील वीस वर्षापूर्वी विभाजन झालेल्या सरकारी मालकीच्या मंडळामध्ये काहीशे कोटी रुपयांच्या देण्या-घेण्याबद्दलचे वाद वर्षानुवर्षे चालू आहेत. एवढेच नव्हे तर १९६०च्या आधीच बरखास्त केलेल्या महाराष्ट्रातील खाजगी वीजकंपन्या व मराविमं ह्यांच्यातील वाददेखील अजून निकालात निघालेले नाहीत.

हे सारे प्रश्न काढल्यावर त्यावर एक खास सरकारी उत्तर दिले जाते. राजकारणी व अधिकारी म्हणतात की ह्या सर्व मुद्द्यांवर निर्णय घेण्यासाठी आपण तज्ञ समित्या अथवा खाजगी (पाहिजे तर) परदेशी सल्लागार नेमू. जणू ह्या समित्या व परदेशी सल्लागार सर्व समस्या सोडवण्यासाठी जादूची कांडी घेऊन बसले आहेत किंवा ते सर्वज्ञ अश्या ब्रह्मदेवाचे अवतार आहेत. प्रा. किरीट पारीखांच्या नेतृत्वाखालील तज्ञसमितीने पुर्नवाटाघाटी केलेल्या एनरॉन कराराची फळे आपण आज भोगतोच आहोत. मुळात हे लक्षात घ्यायला हवे की हे सारे निर्णय एका व्यापक अर्थाने “राजकीय” आहेत. कारण कोणताही निर्णय घेतला तरी त्यामुळे काही जणांना त्याचा फायदा व काही जणांचा तोटा होणार आहे. ह्या प्रश्नांना ठाम, एकमेव, व संपूर्णतः बरोबर अशी उत्तरे

आर्थिक-तांत्रिक विश्लेषणातून मिळणार नाहीत. अश्या राजकीय प्रश्नांवर व्यापक राजकीय प्रक्रिया न करता आर्थिक सल्लागारांनी घेतलेले एकतर्फी निर्णय अंमलात आणणे महाराष्ट्रासारख्या राजकीयदृष्ट्या जागरूक राज्यात सोपे ठरणार नाही. त्यातून नव्या वादांना, संघर्षांना जन्म देण्याशिवाय फारसे हाती लागणार नाही.

ह्याबाबतीत ओरिसासारख्या छोट्या व राजकीयदृष्ट्या जागृत नसणाऱ्या राज्याचा अनुभव पाहण्यासारखा आहे. जागतिक बँकेच्या रेट्याने ओरिसा राज्यात वीजमंडळाच्या खाजगीकरणाची प्रक्रिया १९९४ पासून सुरू झाली. एका अर्थाने वीजमंडळाच्या खाजगीकरणासाठी ओरिसातील स्थिती सर्व दृष्टीने अनुकूल म्हणावी अशी होती. ज्यासाठी अनुदान द्यावे लागते (व ते अनुदान कमी झाल्यामुळे खाजगीकरणाला विरोध होतो) असा शेतीवीजपंपाचा वीजवापर ओरिसामध्ये नगण्य म्हणावा असा होता (ओरिसामध्ये सुमारे ५% तर महाराष्ट्रात १८%). तेथे खाजगीकरणाला विरोध करणाऱ्या राजकीय पक्ष, कामगारसंघटना, ग्राहकसंघटना, व जनसंघटना यांची ताकदही मर्यादित होती. खाजगीकरणाची प्रक्रिया सुरळीत व्हावी यासाठी जागतिक बँक व विशेषतः ब्रिटीश सरकारच्या विकासमदत खात्याने कोट्यावधी रुपये ओरिसामध्ये केवळ अभ्यासासाठी ओतले. एवढे सारे होऊनही आज सहा वर्षांनंतरही खाजगीकरणाचे कोणतेही प्रत्यक्ष फायदे ओरिसातील वीजक्षेत्राला, ग्राहकांना, अथवा जनतेला मिळालेले नाहीत.

ह्या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रात खाजगीकरणाची प्रक्रिया पूर्ण होऊन त्याचे तथाकथित फायदे प्रत्यक्षात मिळू लागण्यासाठी किमान पाच वर्षांचा कालावधी लागेल हे उघड आहे. ह्या पाच वर्षांत नक्की काय होणार ह्याचा शोध संगणकीकृत प्रतिमानाच्या माध्यमातून घेण्याचा प्रयत्न प्रयासने केला आहे. त्याचे सविस्तर विवेचन नंतरच्या भागात केले आहेच. पण संक्षेपाने पाहायचे तर, ह्यावर्षी दिली तेवढी दरवाढ दरवर्षी दिली तरीही येत्या पाच वर्षांमध्ये वीजमंडळाला एकूण १०,००० कोटी रुपयांचा तोटा होईल (सारी बिलवसुली झाली तरी). सरकारची आजची वित्तीय स्थिती पाहता हा तोटा सहन करणे सरकारला शक्य होणार नाही. ह्या वर्षी झालेल्या ७५० कोटी रुपये वीजदरवाढीचा फटका सर्वानाच जाणवतो आहे. ठिकठिकाणी ग्राहक व शेतकरी ह्याविरुद्ध आवाज उठवत आहेत. त्यामुळे हा उरलेला तोटा भरून काढण्यासाठी पुढील पाच वर्षांत वीजदर वाढीतून १०,००० कोटी रुपये उभे करावे लागले तर त्याचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय परिणाम कुटुंबाच्या स्तरावर तसेच राज्याच्या स्तरावर किती व कसे होतील ह्याचा गांभीर्याने विचार करावयास हवा.

थोडक्यात सांगायचे तर, हे खाजगीकरण करावयाचे ठरवले तर त्याची प्रक्रिया पूर्ण होऊन त्याचे तथाकथित फायदे (मिळाल्यास) मिळण्यास किमान पाच वर्षांचा कालावधी लागेल व ह्या पाच वर्षांच्या काळात सध्याच्या प्रश्नांची तीव्रता वाढत जाऊन त्याचा जबर फटका ग्राहक व जनतेला सोसावा लागेल.

अर्धवट खाजगीकरणाचे गंभीर परिणाम

खाजगीकरणाच्या योग्यायोग्यतेच्या वादात न पडता खाजगीकरण करण्याचे ठरवल्यास येणाऱ्या अडचणींमध्ये खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये अपरिहार्य असणारा विलंब व त्या विलंबाचे परिणाम आपण पाहिले. खाजगीकरण करावयाचे ठरवण्यास दुसरा प्रश्न आहे अगदी सरकारने ठरवले तरी महाराष्ट्रात वीजमंडळाच्या संपूर्ण खाजगीकरणाची प्रक्रिया पूर्ण होण्यासाठी आवश्यक तेवढा खाजगी क्षेत्राचा प्रतिसाद सरकारला मिळेल का? तसा प्रतिसाद न मिळाल्यास त्याचे वीजक्षेत्र, ग्राहक व जनतेवर कोणते परिणाम होतील? या सर्वांचा विचार व्हायला हवा.

एक लक्षात घ्यायला हवे की खाजगीकरण झालेल्या ओरिसा राज्यातील स्थिती व खाजगीकरण करू पाहणाऱ्या महाराष्ट्र सरकारपुढील स्थिती मध्ये मोठा फरक आहे. त्या फरकातला मुख्य मुद्दा आहे मराविमंने एनरॉन व रिलायन्सबरोबर केलेले वीजखरेदी व एस्क्रो अकाऊंटचे करार. ह्या करारांमध्ये फार मोठ्या रकमा गुंतल्या असून एकदा हे प्रकल्प सुरू झाले की वीजमंडळाच्या महसूलाचा मोठा हिस्सा ह्या प्रकल्पांचे देणे देण्यापोटी जाणार आहे. ह्या कंपन्यांबरोबर झालेल्या एस्क्रो करारातील मोठ्या रकमा पाहता, सरकारने महाराष्ट्राचे भौगोलिक विभाग पाडून खाजगीकरण करावयाचे ठरवले तरी किती खाजगी कंपन्या विविध विभागांतील वितरणाची जबाबदारी घ्यायला पुढे येतील हा प्रश्नच आहे. मोठ्या प्रमाणात शहरी-औद्योगिक ग्राहक असलेल्या विभागांतील महसूल मोठा असला तरी त्यावरचा पहिला हक्क (एस्क्रो) एनरॉन, रिलायन्सला असल्याने त्यांच्याशिवाय इतर कंपन्या ह्या मोठा महसूल असणाऱ्या फायदेशीर विभागात देखील उतरणार नाहीत. परिणामी, हे सारे मल्लिकाचे विभाग किंवा दुभत्या गायी आपोआप एनरॉन, रिलायन्सच्या गोठ्यात बांधल्या जाणार. त्यांची वीजनिर्मिती व वीज वितरण ह्या दोन्हीमधील मत्केदारी ह्या विभागात निर्माण होणार अशी दाट शक्यता दिसते. उरलेल्या ग्रामीण-अर्धशहरी किंवा औद्योगिकदृष्ट्या अप्रगत अश्या विभागात जेथे महसूल कमी व सबसिडीवाले शेतकी ग्राहक जास्त आहेत अश्या विभागात वीजवितरणाची जबाबदारी घ्यायला कोणतीच खाजगी कंपनी उत्सुक असणार नाही हे स्पष्टच आहे.

अश्या प्रकारच्या समस्यांमुळे ओरिसाचा सरकारी मत्केदारीकडून खाजगी मत्केदारीकडे झालेला हा प्रवास महाराष्ट्राने लक्षात घ्यायला हवा. खरेतर ओरिसामधील कायद्यात अश्या प्रकारची मत्केदारी निर्माण होऊ नये म्हणून प्रयत्न केले गेले होते. तरी तेथे ही स्थिती उत्पन्न झाली आहे. याउलट महाराष्ट्रामधील प्रस्तावित विधेयकात तर ओरिसासारख्या मत्केदारी प्रतिबंधक तरतूदीदेखील नाहीत. किंबहुना वीजनिर्मिती व वितरण एकाच कंपनीकडे ठेवता येईल अशीच तरतूद महाराष्ट्राच्या विधेयकामध्ये आहे. (कृपया महाराष्ट्रातील प्रस्तावित विधेयकाच्या उपलब्ध मसुद्याची समीक्षा चौकट क्र.२ मध्ये पहावी.)

चौकट २ : महाराष्ट्र वीज पुनर्रचना विधेयक २०००

वीज कर्मचाऱ्यांबरोबर संप मागे घेण्यासाठी झालेल्या वाटाघाटींमध्ये सरकारने मान्य केले होते की प्रस्तावित विधेयकाचा त्यावेळचा मसुदा मागे घेऊन एक आठवड्यात नवीन मसुदा तयार करण्यात येईल व त्यावर कर्मचाऱ्यांच्या सहमतीने शासन उचित निर्णय घेईल. या निमित्ताने प्रकाशित केलेल्या जाहिरातींमध्येदेखील सरकारने अशी भूमिका घेतली की नवीन मसुदा कर्मचारी व अधिकारी यांना उपलब्ध करून दिला जाईल.

वीजक्षेत्रातील घडामोडींचा सर्वात जास्त परिणाम ज्या वर्गावर, म्हणजे ग्राहक व समाजावर होणार त्यांना आम्ही हा मसुदा उपलब्ध करून देऊ व त्यांची मते मागवू एवढी किमान स्तरावरची पारदर्शकता सुद्धा सरकार अंमलात आणू इच्छित नव्हते. यानंतर सुमारे २-३ महिन्यांनी सरकारने या कायद्याचा नवीन मसुदा (हा हैद्राबादच्या अँडमिनिरस्ट्रेटीव्ह स्टाफ कॉलेज ऑफ इंडिया (ASCI) या संस्थेने तयार केला आहे) कर्मचारी संघटनाना उपलब्ध करून दिला. पूर्वीप्रमाणेच हा मसुदा देखील सर्वसामान्य जनतेला उपलब्ध करून देण्यात आलेला नाही.

या पार्श्वभूमीवर नोव्हेंबरच्या सुरवातीला वर्तमानपत्रात बातमी झळकली की राज्यमंत्रीमंडळाने नवीन वीज विधेयकाच्या मसुद्याला मान्यता दिली असून, हे विधेयक नागपुरच्या हिवाळी अधिवेशनात मांडण्यात येईल. मंत्रीमंडळाने पारित केलेला मसुदा आम्हाला उर्जा सचिवांशी संपर्क साधून देखील अजूनही (म्हणजे हिवाळी अधिवेशन चालू होण्यापूर्वी दोन आठवडे उरले असताना देखील) उपलब्ध होऊ शकलेला नाही. या परिस्थितीत, कर्मचारी संघटनांना उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या दुसऱ्या मसुद्यावर आधारीत प्रस्तावित विधेयकाची संक्षिप्त समीक्षा येथे केली आहे.

अनेक चुका, गोंधळ व ढोबळ कलमे

कायद्याच्या मसुद्याबद्दल सर्वसाधारणपणे अशी किमान अपेक्षा असते की तो मसुदा कायदेशीर दृष्टीकोनातून तरी परिपूर्ण असावा, त्यातील तरतुदी अंमलात आणताना कमीतकमी गोंधळ वा गैरसमज होतील अशी स्पष्ट शब्दरचना असावी. परंतु हा मसुदा हे अत्यंत प्राथमिक असे निकषसुद्धा पाळत नाही हे पुढील नमुनादाखलच्या उदाहरणांवरून स्पष्ट होईल.

(१) नियामक आयोग सदस्यांच्या संख्येविषयी गोंधळ: विधेयकाच्या २७.४ या कलमात आयोगाची सदस्य संख्या तीन म्हटली आहे. परंतु कलम २९.१ या कलमात मात्र पाच सदस्यीय आयोगाचा संदर्भ आहे.

(२) कलम ६६ मध्ये असे म्हटले आहे की एका Co-ordination Committeeची स्थापना करण्यात येईल, त्यामध्ये नियामक आयोग सदस्य, सचिव व वीजमंडळ व वीज अधिकाऱ्यांचा समावेश असेल. अशा समितीत ग्राहक व समाजातील इतर घटकांचा समावेश तर दूरच राहिला, परंतु या समितीची नक्की उद्दिष्टे, अधिकार, व कार्यपद्धती यांचा साधा उल्लेख देखील संपूर्ण विधेयकात नाही.

(३) कलम २३ मध्ये वीजदर ठरवण्याची प्रक्रिया दिली आहे. या कलमामध्ये अनेक ठिकाणी पुनरावृत्ती तर आहेच परंतु त्या एकाच कलमात एका ठिकाणी असे म्हटले आहे की, सर्व माहिती मिळाल्यानंतर वीजदर ठरवण्याची प्रक्रिया नव्वद दिवसात पूर्ण करणे आयोगावर बंधनकारक आहे, त्याच कलमात दुसऱ्या एके ठिकाणी हीच मुदत एकशेवीस दिवस आहे असे म्हटले आहे.

(पुढील पानावर)

(चौकट क्र. २ पुढे चालू)

(४) मसुद्यातील कलम ९ हे वीजकंपनीचा परवाना रद्द करण्याबद्दल आहे. त्यातील एक उपकलम असे आहे की जर “कंपनीने परवान्यातील अटींचे व जबाबदाऱ्यांचे उल्लंघन केले तर परवाना रद्द करता येईल.” परंतु मसुद्यातील प्रत्यक्ष कलमात जर “ग्राहकाने” अटींचे उल्लंघन केले तर असा उल्लेख आहे.

कायद्यातील गंभीर परिणाम करणारी इतर कलमे

वर उल्लेख केलेल्या अनेक टोबळ चुकांखेरीज इतर काही कलमे ग्राहकहित व एकूण वीजक्षेत्रावर गंभीर दुष्परिणाम करणारी व परिणामांचा पुरेसा विचार न करता घुसडलेली दिसत आहेत. या पुस्तिकेतील पृष्ठसंख्या व वेळेची मर्यादा लक्षात घेऊन अशा कलमांची फक्त दोन उदाहरणे वाचकांसमोर ठेवत आहोत.

(१) कलम २१ मधील एका उपकलमाद्वारे हा कायदा अंमलात यायच्या आधी सरकारने वा मराविमंने केलेल्या सर्व वीजखरेदीच्या वा इतर करारांना नियामक आयोगाने परवानगी दिली आहे असे “आपोआप” समजण्याची तरतूद केली आहे. याचा अर्थ असा की सरकारने एनरॉन, रिलायन्स, मित्तल व इतर खाजगी कंपन्यांशी केलेले करार, वीजखरेदी दर, प्रकल्पांची किंमत या सर्व महत्वाच्या घटकांबाबत नियामक आयोगाला कोणतेही अधिकार राहणार नाहीत. किंबहुना या करारांमुळे होणारे सारे खर्च त्यांचे कोणत्याही प्रकारे परिक्षण न करता वीजग्राहकांकडून वसूल करता येतील इतका वीजदर वाढवण्याचे बंधन नियामक आयोगावर असेल. परिणामतः ते वीजग्राहकांच्या हिताचे रक्षण करू शकणार नाहीत.

(२) मसुद्यातील दुसरी सर्वात गंभीर परिणाम करणारी तरतूद म्हणजे नियामक आयोगाला गुप्ततेने, अपारदर्शकतेने निर्णय घ्यायला भाग पाडणारी कलम ४५ मधील तरतूद. या कलमात असे म्हटले आहे की नियामक आयोगाने या कायद्यातील अधिकारांचा वापर करून मिळवलेली कोणत्याही वैयक्तिक वा कंपनीच्या मालकीची माहिती जनतेला उपलब्ध करून देण्यात येणार नाही. अशाच प्रकारचे कलम ओरिसा राज्य वीज पुर्नरचना कायद्यामध्ये देखील आहे, परंतु त्यात अशी स्पष्ट तरतूद आहे की वरील बंधन वीजदरासंबंधीच्या कोणत्याही माहितीला लागू होणार नाही. म्हणजेच ही सर्व माहिती जनतेला उपलब्ध करून देता येईल. परंतु महाराष्ट्र कायद्यामधील संबंधित कलमामध्ये आता अशी तरतूद तर नाहीच, परंतु कोणती माहिती व ती का गुप्त ठेवायची हे ठरवण्याचे कोणतेही दंडक देखील नाहीत. एवढेच नव्हे तर हे दंडक कोणी ठरवायचे याचाही उल्लेख नाही. म्हणजे वीजकंपन्या व आयोगाला गुप्ततेने निर्णय घेण्यास कायद्याने दिलेला हा जणू मुक्त परवानाच आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, राजाध्यक्ष समितीने केलेली पुर्नरचनेआधी खुल्या चर्चेची सूचना सरकार धाब्यावर बसवत आहे. एवढेच नव्हे तर सत्तेत असणाऱ्या लोकशाही आघाडीच्या ‘किमान समान कार्यक्रमात’ समाविष्ट असलेली “एका निःपक्षपाती आयोगाद्वारे, पारदर्शक व जनसहभाग असणाऱ्या प्रक्रियेतून” वीज पुर्नरचनेचे धोरण ठरवण्याची स्वतःचीच शिफारस टाळून सरकारातले राजकारणी हा कायदा संमत करू पाहत आहेत.

विधेयकाच्या मसुद्यातील या टोबळ चुका व गंभीर दुष्परिणाम करणारी कलमे बघितली तर सरकार या कायद्याकडे किती निष्काळजीपणे बघत आहे वा त्याच्या परिणामांचा किती कमी विचार सरकारी यंत्रणेतून केला गेला आहे हे स्पष्ट होते. सरकार अशा निष्काळजीपणे वागत असताना विधिमंडळाने हा कायदा पारित केला तर त्याचे दुष्परिणाम वाढत्या वीजदरांच्या रूपाने व सरकारवर पडणाऱ्या बोज्याच्या रूपाने महाराष्ट्रातील वीजग्राहकांना व एकूण समाजाला मात्र भोगावे लागणार आहेत.

वीजक्षेत्राचे भवितव्य

खाजगीकरणाबद्दल सारांशाने

सरकारातले राजकारणी व अधिकारीच नव्हे तर अनेक अर्थतज्ञ व उर्जातज्ञ कधी अज्ञानापोटी, कधी निराशेपोटी खाजगीकरणाची अवास्तव भलावण करतात व जणू खाजगीकरण ही एक जादूची कांडी असल्याचे भासवतात. तो गैरसमज दूर करण्यासाठी खाजगीकरणाच्या उपायाचे सविस्तर विवेचन इथे केले आहे. सारांशाने सांगायचे तर विभाजन केल्याने कारभारसुधारणा होणार व अकॉंटेबिलिटी येणार हा दावा चुकीचा आहे. विभाजन करू पण खाजगीकरण करणार नाही हा तर फसवा दावा आहे. खाजगीकरण केल्याशिवाय जागतिक बँक किंवा केंद्रीय स्तरावरील वित्तसंस्थांचे कर्ज मिळणार नाही. तेव्हा विभाजन ही खाजगीकरणाची सुरवात आहे.

खाजगीकरणाच्या बाबतीत बोलायचे तर खाजगीकरणामुळे सर्व प्रश्न सुटतील ह्या दाव्यामध्ये काही अर्थ नाही. केवळ खाजगीकरणामुळे जनहित साधले जाणार नाही केवळ वीजक्षेत्रातील मलिद्यावर डल्ला मारणारी मंडळी बदलतील. खाजगीकरणामुळे उत्पन्न होणाऱ्या खाजगी मत्केदारांच्या नफेबाजीसारख्या नव्या समस्यांच्या सोडवणूकीसाठी कठोर व परिणामकारक नियमन आणावे लागेल. तशी नियमनव्यवस्था कार्यान्वित करण्यासारखी परिस्थिती आज आपल्याकडे नाही व त्यासाठी कोणी म्हणजे सरकार अथवा जागतिक बँक प्रयत्नही करताना दिसत नाहीत.

खाजगीकरण करण्यासाठी जागतिक बँकेच्या कर्जाची सबब दिली जाते. जागतिक बँकेचे कर्ज हा राजकारणी व अधिकाऱ्यांच्या सोयीचा पण जनतेला महागडा ठरणारा असा उपाय आहे व थोड्याइया प्रयत्नानेदेखील त्याची गरज टाळता येणे शक्य आहे. त्यापेक्षा टाळता येण्याजोगी तांत्रिक गळती (१६%च्या वरची) व वीजचोरीच्या सध्याच्या प्रमाणात केवळ ५०% बचत केली तरी जागतिक बँकेच्या कर्जाची गरज आपल्याला पडणार नाही. हे न करता जर बँकेचे कर्ज घेतले तर जबर व्याजाचे कर्ज काढून फुटक्या हौदात पाणी भरत राहण्याचा तो उद्योग होईल.

खाजगीकरणाचे समर्थक जनतेची आणखी एक प्रकारे फसवणूक करतात. खाजगीकरण म्हणजे 'चट मंगनी पट ब्याह' व एकदा खाजगीकरण केले की सगळा आनंदीआनंद होणार असे भासवले जाते. खरेतर खाजगीकरणाची प्रक्रिया पूर्ण होऊन त्याचे तथाकथित फायदे मिळण्यास (अगदी आदर्श परिस्थितीत देखील) पाच वर्षे लागतील. त्या काळात होणारा साधारणतः १०,००० कोटी रुपयांचा तोटा कोणी व कसा सहन करायचा ह्याबद्दल ही मंडळी फारशी बोलत नाही.

त्यापलिकडे जाऊन पाहायचे तर, एकदा एनरॉन, रिलायन्स (व कदाचित भद्रावतीदेखील) ह्या कंपन्यांबरोबर वीजखरेदी, इंधनखरेदी, व मोठ्या रकमेचे एस्क्रो करार सरकारने केल्यावर खरेतर महाराष्ट्रात सुरळीतपणे खाजगीकरण होण्याची शक्यताही आता संपुष्टात आली आहे. त्याही परिस्थितीमध्ये खाजगीकरण रेटण्याचा प्रयत्न सरकारने केला तर मुंबई, पुणे, ठाणे-बेलापूर, पिंपरी-चिंचवड ह्या ठिकाणांच्या शहरी-औद्योगिक ग्राहकांनी भरलेल्या, मोठ्या महसूलाच्या, व मोठ्या नफ्याच्या विभागांमध्ये एनरॉन, रिलायन्सची मक्तेदारी तयार होईल. एकदा ह्या दुभत्या गायी एनरॉनकडे गेल्यावर उरलेले कमी महसूल व कमी नफा असणारे भाकड विभाग विकत घेण्यास कोणीच पुढे येणार नाही व ते मराविमंला सांभाळत राहण्याशिवाय गत्यंतर राहणार नाही. परिणामी, एका बाजूने खाजगी मक्तेदारी असलेल्या विभागातील ग्राहक एनरॉन, रिलायन्सच्या गोठ्यात बांधले जाणार. त्यांची अवस्था कशी होणार त्याची झलक आज बीएसईएस्च्या वितरणातील मक्तेदारीची जबर किंमत वीजदराच्या रुपाने भरणाऱ्या व इतर गोंधळाला तोंड देणाऱ्या मुंबई उपनगरातील जनतेला मिळते आहेच. दुसऱ्या बाजूने कमी महसूल, कमी नफा, वाढती वीजमागणी, वाढती सबसिडीची गरज, भांडवलाची चणचण, देखभालीकडे दुर्लक्ष, जुनी व अकार्यक्षम होत जाणारी साधनसामुग्री ह्या दृष्टचक्रात उर्वरित महाराष्ट्रातील विभाग व मराविमं कायमचे अडकून जाईल अशी शक्यता आहे. असे घडल्यास वीजपुरवठ्यात व्यत्यय, नव्या जोडण्यासाठी वर्षानुवर्षे वाट पाहणे, भरमसाट रितीने वाढते वीजदर ह्या साऱ्या अडचणीच्या वाढत्या तीव्रतेमुळे उर्वरित महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था व समाज ह्या दोन्हीवर भीषण परिणाम होतील. वरवर पाहता परिस्थितीचे हे चित्रण अतिशय नकारात्मक वाटेल. मात्र सध्याच्या घडामोडी अशाच रीतीने चालू राहिल्यास ही परिस्थिती येणे अपरिहार्य आहे. अशी परिस्थिती उद्भवू नये म्हणून सरकार अथवा इतर कोणी ठोस प्रयत्न करित आहेत असे आज तरी दिसत नाही.

येत्या चार वर्षांचे भविष्य : चिंताजनक संभाव्यदृश्ये

मराविमंचे खाजगीकरण करावयाची तयारी करणाऱ्या सरकारला वीजक्षेत्रापुढील परिस्थितीची पूर्णतः जाणीव आहे असे मात्र दिसत नाही. विद्युत नियामक आयोगासमोर आलेल्या वीजप्रस्तावावरील प्रक्रियेच्यावेळी हे स्पष्ट झाले की त्या वर्षी नक्की काय होणार हे विस्ताराने व नेमकेपणाने सांगण्याइतकी माहिती व विश्लेषणदेखील मराविमंकडे तेव्हा उपलब्ध नव्हते. खाजगीकरणाच्या निर्णयामुळे व संप अयशस्वी ठरल्यामुळे तेजोभंग झालेले मराविमंचे अधिकारी व कर्मचारी ह्याबाबतीत काही पुढाकार घेऊन सरकारला व जनतेला सांगतील अशी स्थिती नाही. खाजगीकरण करून एका बाजूने जागतिक बँकेचा पैसा मिळेल व दुसऱ्या बाजूने मराविमंची ही कटकट दुसऱ्याच्या गळ्यात टाकता येईल ह्या एकमेव उद्दिष्टाने पछाडलेले सरकार अश्या विश्लेषणाच्या भानगडीत पडेल असेही दिसत नाही.

मात्र वीजक्षेत्राचे भवितव्य काय, त्यावर अवलंबून असणाऱ्या ग्राहकांचे, राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचे भवितव्य काय? हे भवितव्य सुधारवयाचे असल्यास कोणती उपाययोजना करावयाला हवी? ह्या साऱ्या प्रश्नांची उत्तरे शोधावयाची असतील तर आज मराविमंची आर्थिक, तांत्रिक, वित्तीय स्थिती काय आहे? त्यात पुढच्या चार वर्षात कोणते बदल होणार आहेत? हे बदल कोणत्या घटकांमुळे होणार आहेत? त्या घटकांच्या परिणामाची तीव्रता किती? ह्या घटकांमध्ये काही बदल केल्यास मराविमंची स्थिती बदलेल/सुधारेल का, कशी, व किती? ह्यासारख्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यास साहाय्यभूत ठरावे म्हणून प्रयासने एक संगणकीकृत गणिती मॉडेल तयार केले आहे. ह्या मॉडेलमध्ये राज्यातील वीजक्षेत्रातील वीजनिर्मिती, वहन, वितरण ह्यातील विविध तांत्रिक, आर्थिक घटकांचा समावेश करून राज्यातील वीजक्षेत्राची एकंदरीत वित्तीय, आर्थिक, व तांत्रिक स्थिती येत्या चार वर्षांमध्ये काय असेल ह्याचा विविधांगी धांडोळा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

वीजमंडळाच्या अर्थकारणाचे गणिती प्रतिमान

प्रतिमानानाची रचना समजून घेण्यासाठी वीजदर कसा ठरतो इथपासून सुरुवात करूया. मराविमंचे सध्याचे ग्राहक व भविष्यातले ग्राहक यांची वीजेची एकूण मागणी किती होईल ह्याचा अंदाज करून वीजनिर्मितीक्षमतेमध्ये किती वाढ व कधी करावयाची ते ठरवले जाते. त्यानुसार वेगवेगळ्या प्रकारच्या वीजनिर्मितीसंचाची उभारणी केली जाते. ह्या वीजनिर्मितीकेंद्रांकडून वीज मिळू लागल्यावर त्यांच्या भांडवली व इंधन खर्चाचा बोजा मराविमंवर पडू लागतो. काही खाजगी उत्पादकांशी वीजखरेदी करार करून त्यांच्याकडूनही मराविमं वीजखरेदी करते. करारातील अटीप्रमाणे वीजमंडळ त्यांना पैसे देऊ लागते. त्याशिवाय आस्थापना, दुरुस्ती व देखभाल, कर्जावरचे व्याज, घसारा, वीजवहन-वितरणजाळ्याचा प्रसार, इ. अनेक गोष्टीसाठी वीजमंडळ खर्च करित

असते. ही झाली खर्चाची बाजू उपलब्ध (म्हणजे स्वतःची, खाजगी उत्पादकांची, व केंद्रीय कंपन्यांची) वीज ग्राहकांना पुरवली जाते. ह्या शिवाय तांत्रिक गळती व वीजचोरी ह्यामध्ये काही (सध्या उत्पादनाच्या ३१%) वीज फुकट जाते. ग्राहकांना वीजेचा दर किती लावायचा हे आता महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोग ठरवते. ग्राहकांकडून मिळणारे उत्पन्न व आधी सांगितलेले खर्च ह्यांची वजाबाकी केल्यास वीजमंडळाला होणारा तोटा किंवा फायदा कळतो. कायद्याप्रमाणे तोटा झाल्यास तो सरकारला भरून द्यावा लागतो. अश्याप्रकारे उपलब्ध वीजेचे प्रमाण, त्यासाठी मराविमंला होणारे खर्च, ग्राहकांकडून मिळणारा महसूल, व सरकारकडून मिळणारे उत्पन्न ह्या चार महत्त्वाच्या गोष्टीतून वीजमंडळाचे अर्थकारण ठरते.

वीजमंडळाचे हे अर्थकारण एका संगणकीकृत गणित प्रतिमानाद्वारे (कॉम्प्युटराईज्ड मॅथेमॅटीकल मॉडेल) पकडण्याचा प्रयत्न प्रयासने केला आहे. उपरोल्लेखित चार मुख्य घटकांमार्गे असणाऱ्या अनेक महत्त्वाच्या उपघटकांचा समावेश ह्या प्रतिमानामध्ये केला आहे. उदाहरणार्थ, त्यामध्ये वीजचोरीचे प्रमाण, नवी वीजनिर्मिती केंद्रे कार्यान्वित होण्याची वेळ, डॉलरच्या विनिमयाचा दर, मंडळाचा आस्थापना खर्च, तेलाची किंमत अश्या अनेक उपघटकांचा समावेश आहे. ह्या वेगवेगळ्या उपघटकांच्या सध्याच्या किंमती बदलल्यास त्याचा ग्राहकांच्या वीजदरावर कोणता परिणाम होईल हे सांगण्यासाठी विविध शक्यतांची संभाव्यदृश्ये (सीनारीओ) ह्या प्रतिमानाचा वापर करून तयार करता येतात.

ह्या प्रतिमानाचा वापर करून येत्या चार पाच वर्षांसाठीच्या अनेक संभाव्यदृश्ये तयार केल्यावर असे लक्षात आले की ग्राहकांचे वीजदर ठरवण्यात पुढील तीन उपघटक अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात, (अ) वीजमागणीतील वाढीचे प्रमाण, (ब) वीजगळतीचे (तांत्रिकगळती अधिक चोरी) प्रमाण, (क) वीजनिर्मिती क्षमतेमध्ये होणारी वाढ (मुख्यतः नजीकच्या भविष्यात सुरू होणारे खाजगी वीजप्रकल्प). ह्या घटकांचा प्रभाव तपासण्यासाठी प्रयासने दोन संभाव्यदृश्ये (सीनारीओ) तयार केली आहेत. पहिले संभाव्यदृश्य म्हणजे 'जसे चालले आहे ते तसेच चालू राहिले' तर काय घडेल? ग्राहकांवर किती वीजदरवाढ लावली जाईल? हे सांगणारे संभाव्यदृश्य. त्यास आपण "चालसे" संभाव्यदृश्य असे म्हणूया. त्याचबरोबरीने काही किमान व शक्य कोटीतल्या (कठीण व क्रांतिकारी नव्हे) सुधारणा केल्यास वीजदरवाढीमध्ये कितपत सुधारणा होऊ शकेल हे पाहण्यासाठी एक "सुधारित" संभाव्यदृश्यही तयार केले. तक्ता क्र. २ मध्ये "चालसे" व "सुधारित" संभाव्यदृश्यात वर उल्लेखलेल्या तीन महत्त्वपूर्ण घटकांच्या किंमती किती घेतल्या आहेत ते दाखवले आहे. ह्या संभाव्यदृश्यांमध्ये इ. स. २००१-२००२ ते २००४-२००५ ह्या चार वर्षांचा काळ गृहीत धरला आहे. वीज मागणीतील वार्षिक वाढीचा दर "चालसे"मध्ये ५.१% तर "सुधारित"मध्ये ६.८% घेतला आहे. वीजगळतीमधील घट "चालसे"मध्ये ८% तर "सुधारित"मध्ये १४% धरली आहे. नवीन वीजनिर्मिती क्षमता "चालसे"मध्ये ३३७० मेगावॉट

तर "सुधारित"मध्ये ती २०८२ मेगावॉट इतकी धरली आहे. मात्र ह्या दोन्ही संभाव्यदृश्यांमध्ये इतर खर्च घटक (उदा. डॉलर विनिमयाचा दर, इंधनकिंमती, रुपयाच्या मूल्यवर्धनाचा दर इ.) सारखेच घेतलेले आहेत.

तक्ता क्र. २ : संभाव्यदृश्यातील गृहीतके

घटकातील वाढ (इ.स.२००१-०२ ते ०४-०५ मध्ये)	"चालसे" संभाव्यदृश्य	"सुधारित" संभाव्यदृश्य
वीजमागणीतील वाढीचा वार्षिक दर	कमी (५.१%)	जलद (६.८%)
वीजगळतीमधील एकूण घट्टीचे उद्दिष्ट	कमी (८%)	जलद (१४%)
नवीन निर्मितीक्षमता (मेगावॉट)	जास्त (३३७०)	कमी (२०८२)

"चालसे" वृत्तीचे गंभीर परिणाम

"चालसे" संभाव्यदृश्याप्रमाणे पुढील चार वर्षात होणाऱ्या खर्चवाढीपैकी सर्वात जास्त म्हणजे सुमारे ७५% वाढ खाजगी वीज प्रकल्पांसाठीच्या वाढत्या वीजरखरेदी खर्चांमुळे होणार आहे. मात्र मराविमंच्या इतर खर्चातील (मनुष्यबळ, प्रशासकीय, देखभाल, इ. सारे) वाढ एकूण वाढीच्या सुमारे १०% आहे.

आता आपण ह्या दोन संभाव्यदृश्यांमध्ये ग्राहकांवर वीजदरवाढीचा बोजा किती पडतो ह्या मुद्याकडे वळूया. तक्ता क्र. ३ मधील दुसऱ्या रांगेमधील आकडेवारी पाहिल्यास हे लक्षात येईल की "चालसे" संभाव्यदृश्यात येत्या चार वर्षात दरवर्षी सरासरी १७६४ कोटी रुपयांच्या दरवाढीचा बोजा ग्राहकांना उचलावा लागेल. तर "सुधारित" संभाव्यदृश्यात तो बोजा दरवर्षी ९०० कोटी रुपयापर्यंत खाली येईल. (ह्यावर्षी नियामक आयोगाने ७५० कोटी रुपयाची दरवाढ करण्यास परवानगी दिली होती हे लक्षात घ्यावे.) म्हणजे "सुधारित". संभाव्यदृश्यातील उपाय योजले गेले तर ग्राहकावरील बोजा सुमारे अर्धा होईल. त्या उपायामध्ये वीजगळतीचे प्रमाण १८% पर्यंत कमी करणे व भविष्यातील काही खाजगी वीज प्रकल्प पुढे ढकलणे यांचा समावेश आहे.

तक्ता क्र. ३ : संभाव्यदृश्यांचे निष्कर्ष: वीजदरावरील परिणाम

तपशील	"चालसे" संभाव्यदृश्य	"सुधारित" संभाव्यदृश्य
सरासरी वार्षिक दरवाढीची टक्केवारी	११.५%	६.०%
सरासरी वार्षिक दरवाढीची रक्कम	१,७६४ कोटी रुपये	९०२ कोटी रुपये
पुढील चार वार्षिक दरवाढीमुळे पडणारा ग्राहकांवरील वाढीव बोजा	२१,३२१ कोटी रुपये	११,२२८ कोटी रुपये

परंतु हे झाले एका वर्षीच्या (सरासरी) ग्राहकांवरील बोज्याविषयी. येत्या चार वर्षात जी एकूण दरवाढ करावी लागेल, त्यामुळे महाराष्ट्रातील ग्राहकांना किती रक्कम जास्त भरावी लागेल (ग्राहकांकडून मिळणारा एकूण महसूल नव्हे) ते आता पाहूया. तक्ता क्र. ३ मधील रांग क्र. ३ पहावी. त्यानुसार “चालसे” संभाव्यदृश्यामध्ये (म्हणजे चालले आहे तसेच चालू राहिले तर) यानंतर होणाऱ्या दरवाढींमुळे ग्राहकांना पुढील चार वर्षात २१,००० कोटी रुपये जास्तीचे भरावे लागतील. त्याऐवजी “सुधारित” संभाव्यदृश्यामध्ये ती जास्तीची रक्कम ११,००० कोटी रुपये होते. थोडक्यात “सुधारित” संभाव्यदृश्यात गृहीत धरलेल्या किमान व सहजशक्य अश्या सुधारणा सरकारने व मराविमंने केल्या तरी महाराष्ट्रातील वीज ग्राहकांचे येत्या चार वर्षात १०,००० कोटी रुपये वाचू शकतील.

ह्या प्रतिमानाचा वापर करून पुढे जाऊन हेदेखील पाहता येते की “सुधारित” संभाव्यदृश्यात वाचणाऱ्या ह्या १०,००० कोटीपैकी त्यात गृहीत धरलेल्या वीजगळतीमधील घटीमुळे ३००० कोटी रुपये वाचतात तर नव्या खाजगी प्रकल्पांची सुरु होण्याची वेळ जरा पुढे ढकलली तर ग्राहकांचे ६००० कोटी रुपये वाचतील. म्हणजेच ग्राहकांवरील वीजदरवाढीचा बोजा वाढवण्यामध्ये सिंहाचा वाटा हा खाजगी वीजप्रकल्पांच्या वाढत्या बोज्याचा आहे हे स्पष्ट होते. “सुधारित” संभाव्यदृश्यामध्ये एनरॉन प्रकल्पाचा दुसरा टप्पा एक वर्ष विलंबाने तर रिलायन्स व मित्तल यांचे प्रकल्प दोन वर्ष विलंबाने सुरु करावेत असे गृहीत धरले आहे.

वीज प्रकल्पांना मुद्दाम “विलंब” करावा असे म्हटल्यावर भारनियमाने ग्रस्त झालेल्या जनतेला प्रश्न पडेल की टंचाई असताना प्रकल्पांना आणखीन “विलंब” झाल्यास पुरेशी वीज कशी मिळणार? गंतत म्हणजे “सुधारित” संभाव्यदृश्याप्रमाणे नव्या प्रकल्पांना “विलंब” केला तरी ह्या चारही वर्षात महाराष्ट्राकडे आवश्यकतेपेक्षा जास्त “उर्जा” उपलब्ध असेल. भारनियमाने ग्रस्त झालेल्या लोकांना हे अविश्र्वसनीय वाटेल. परंतु हे गणित मांडताना उपलब्ध स्थापित क्षमतेचा शक्य तेवढ्याच प्रमाणात वापर गृहीत धरला आहे हे मुद्दाम सांगायला हवे.

प्रथम एक लक्षात घेतले पाहिजे की मराविमं करत असलेल्या भारनियमानच्या दाव्यांबद्दल शंका घेण्यास बरीच जागा आहे. कारण मंडळाकडून याबद्दल अत्यंत तुटपुंजी माहिती दिली जाते. मंडळाच्या इतर आकडेवारीतील गोंधळामुळे ह्या आकडेवारीबद्दलही शंका निर्माण होतात. १९९१-९२ ते १९९६-९७ ह्या सहा वर्षांच्या काळात वीजमागणी व वीजपुरवठा ह्या दोन्ही बाबींमध्ये अनेक बदल झाले तरी मंडळाच्या दाव्यानुसार कमाल मागणीच्या काळातील तूट मात्र नेमकी ४०० मेगावॉट इतकीच होती! दुसरे म्हणजे सध्याचे भारनियमन हे स्थापित वीज उत्पादन क्षमता कमी पडत असल्याने केले जात नसून उपलब्ध स्थापित क्षमतेचा पुरेश्या प्रमाणात वापर केला जात नाही म्हणून करावे लागत आहे. दुरुस्ती/देखभाल व अपघात ह्यामुळे वापरात न येणारी स्थापित क्षमता बाजूला ठेवली तरी उपलब्ध क्षमतेपैकी जवळजवळ १२०० मेगावॉटइतकी (उरण

५००+ कोळश्यावर चालणाऱ्यापैकी ७००) क्षमता आज अनेक महिने पूर्णपणे बंद आहे. त्यासाठी काही सुधारणा करून व थोडा खर्च करून ही क्षमता वापरात आणणे सहज शक्य आहे. याशिवाय गेल्या काही दिवसांत जेव्हा भारनियमन सर्वात जास्त होते तेव्हा कोनया प्रकल्पातील २५० मेगावॉटचे तीन वीजनिर्मितीसंच (म्हणजे एकूण ७५० मेगावॉट इतकी क्षमता) बंद होती. ते आता सुरु झाले आहेत असे कळते. या मार्गाने सध्याचे १५०० मेगावॉटचे भारनियमन आटोक्यात आणणे सहज शक्य आहे. ह्याशिवाय कमाल मागणीच्या काळात “मागणीचे व्यवस्थापन”, उद्योगांकडील स्वामित्वाधीन (कॅप्टिव्ह) वीजसंचांचा वापर, टाटाच्या वीजसंचांचा सुयोग्य वापर यासारखे उपाय केल्यास भारनियमनाची गरज उरणार नाही. थोडक्यात सांगायचे तर, सध्याचे भारनियमन म्हणजे मराविमंनच्या सर्वोच्चस्तरीय व्यवस्थापनाच्या अक्षम्य अकार्यक्षमतेचा परिणाम आहे. त्यावर उपाय न करता १५०० मेगावॉटच्या नव्या स्थापित क्षमतेसाठी ६००० कोटीचे जागतिक बँकेचे (१३% दराचे) कर्ज घेण्याच्या दिवाळखोरी उपायाकडे सरकार चालले आहे.

ग्राहकांसाठी होणाऱ्या वीजदरवाढीच्या मुद्याकडे परत वळूया. वर उल्लेख केलेली वीजदरवाढ ही सर्व ग्राहकांसाठीची एकूण दरवाढ आहे. नियामक आयोगाच्या सध्याच्या मार्गदर्शक सूत्रांनुसार ह्या दरवाढीचा फार मोठा बोजा घरगुती व शेतीवीजपंपाच्या ग्राहकांच्या माथी बसणार आहे. उदाहरण म्हणून सांगायचे तर “चालसे” संभाव्यदृश्यानुसार (म्हणजे असेच चालू राहिले तर) पाच वर्षात शेतीवीजपंपाचा वीजदर सध्याचा ९०० रुपये प्रति अश्वशक्ती वरून साधारणपणे रु. ४,३०० ते ४,६०० प्रतिअश्वशक्ती इतका होईल. “सुधारित” संभाव्यदृश्यानुसार उपाययोजना केल्यास हा दर रु. २,३०० ते २,६०० प्रतिअश्वशक्ती इतका खाली आणता येईल. थोडक्यात, हे असंच चालू राहिले तर महाराष्ट्रातील अर्थव्यवस्था (विशेषतः ग्रामीण अर्थव्यवस्था) व घरगुती ग्राहक ह्यांचे कंबरडे मोडणारी वीजदरवाढ अटळ दिसते.

ह्या साऱ्या खटाटोपाच्या निष्कर्षाकडे वळण्याआधी हे स्पष्ट करणे गरजेचे आहे की ह्या ठिकाणी ह्या प्रतिमानाचे (मॉडेलचे) अत्यंत सुलभ व संक्षिप्त रीतीने वर्णन केले आहे. संगणकावर एक्सेल प्रणालीचा वापर करून तयार केलेल्या ह्या प्रतिमानात अनेक गृहीतके आहेत. प्रतिमानामध्ये अनुस्युत असणाऱ्या अनेकविध घटकांच्या किंमतीमध्ये बदल केल्यास ग्राहकांवरील वीजदरवाढीमध्ये व सरकारवरील तुटीच्या बोजामध्ये काय फरक पडतो ते काढता येते. त्या अर्थाने ह्या प्रतिमानाची क्षमता, व्यापकता, व सखोलता अश्या प्रकारचे गंभीर निष्कर्ष मांडण्यास पुरेश्या आहेत असे खात्रीने म्हणता येईल. जिज्ञासूंनी ह्या प्रतिमानाबाबत अधिक माहितीसाठी प्रयासशी जरूर संपर्क साधावा.

ह्या प्रतिमानापेक्षा सखोल व व्यापक असे प्रतिमान तयार करून त्याची समीक्षा खुलेपणाने करून घेणे व त्याआधारे लोकांपुढे वीजक्षेत्राच्या परिस्थितीचे खरेखुरे चित्र मांडणे ही अर्थातच

वीजमंडळाची जबाबदारी आहे. ह्या प्रतिमानातून मिळणाऱ्या निष्कर्षांमुळे वीजमंडळाने ही जबाबदारी पार पाडण्याची गरज अधोरेखित होते.

खाजगी प्रकल्प पुढे ढकलण्याची गरज

सध्या ज्याप्रकारे मराविमंचा कारभार चालू आहे तो तसाच चालू राहिल्यास जनतेचे कंबरडे मोडणारी वीजदरवाढ वा सरकारची दिवाळखोरी किंवा दोन्ही अपरिहार्य होतात. विभाजन व खाजगीकरणाने आदर्श म्हणावे असे सारे परिणाम झाले तरीही ह्या परिस्थितीमध्ये काहीही फरक पडणार नाही. सरकारला जनतेची थोडीफार जरी काळजी असेल तर त्यांनी किमानपक्षी “सुधारित” संभाव्यदृश्यामध्ये गृहीत धरल्याप्रमाणे कार्यक्षमतासुधारणा करून नवीन खाजगी प्रकल्प एक अथवा दोन वर्षे पुढे ढकलवेत. त्यामुळे महाराष्ट्रातील जनतेवरील दरवाढीचा बोजा १०,००० कोटी रुपयानी कमी होईल. खरेतर सरकार, मराविमं, व नियामक आयोगाने अशा प्रकारची पण अधिक सक्षम अशी प्रतिमाने तयार करायला हवीत. त्यांचा वापर करून विविध आर्थिक, तांत्रिक, व वित्तीय घटकांचे वीजदरावर कोणते परिणाम होतात ह्याचे अभ्यास करायला हवेत. त्या अभ्यासांचे निष्कर्ष जनतेसमोर ठेवायला हवेत. कमी खर्चाची व परिणामकारक उपाययोजना करून देखील जनतेवर वीजदरवाढीचा काही बोजा पडणार असेल तर त्यासाठी जनतेला विश्वासात घ्यायला हवे. त्याऐवजी भारनियमनाचा बागुलबुवा करून, स्वतःची अकार्यक्षमता, खाजगी प्रकल्पांचे लाड, स्वतःचे चुकीचे जनहितविरोधी निर्णय ह्या साऱ्या बाबतीत जनतेची फसवणूक करण्याचा मार्ग सरकार व मराविमं अवलंबत आहे ही दुर्दैवी गोष्ट आहे.

अर्थात ही सारी किमान स्तरावरची उपाययोजना आहे, कारण ही उपाययोजना केली तरी जनतेला पुढील चार वर्षात सरासरी ६% वार्षिक दरवाढीमुळे ११,००० कोटी रुपये जास्तीचे मोजावे लागणार आहेत. त्यासाठी खाजगी वीजप्रकल्पांच्या करारांचे पुनरावलोकन करणे व त्यांची मराविमंला पडणारी किंमत कमी करणे अश्या तऱ्हेचे उपाय योजावे लागतील. दुर्दैवाने, हे करण्यासाठी आवश्यक ती राजकीय इच्छाशक्ती सध्याच्या सरकारजवळ दिसत नाही. सरकार लोकांच्या हिताविरुद्ध जाणारे करार खाजगी वीजकंपन्याबरोबर अजूनही करीत आहे. नुकताच झालेला रिलायन्सला “एस्क्रो” खाते देण्याचा करार हे त्याचे एक उदाहरण ठरेल. त्यापलिकडचे दुर्दैव म्हणजे महाराष्ट्रातील मुख्य विरोधी पक्षांनीदेखील आजवर जनहिताविरुद्ध जाऊन ह्या खाजगी प्रकल्पांची साथच दिली आहे. त्यामुळे त्यांच्याकडून ह्या आघाडीवर काही होईल अशीही आशा दिसत नाही. थोडक्यात, जनतेने व समाजातील विविध (शेतकरी, ग्राहक, कर्मचारी यांच्या) संस्था, संघटनांनी एकत्र येऊन हा विषय धसास लावण्याशिवाय कोणताही उपाय राहिलेला नाही.

ह्या उपविभागातील विवेचनाचे सार सांगायचे तर सरकार विभाजन खाजगीकरणाने एकमेव सूत्रामागे रामबाण औषध मिळाल्याचा थाटात पळताना दिसले तरी त्या उपायामुळे महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्राचे प्रश्न सुटण्याची शक्यता अजिबात दिसत नाही. याउलट खाजगीकरणाने रामबाणामागे धावणाऱ्या सरकारकडून वीजक्षेत्राची विशेषतः मराविमंची हेळसांड मात्र चालूच आहे. सरकार खाजगी कंपन्याबरोबर एकामागोमाग करार करीत सुटले आहे. परिणामी, वीजक्षेत्राचे व मंडळाचे भवितव्य आज गोत्यात आलेले दिसते आहे. वीजमंडळाबरोबरच सरकार, महाराष्ट्रातील अर्थव्यवस्था, व जनता ह्या साऱ्यांच्या भवितव्यासमोर आता एक प्रश्नचिन्ह लागले आहे.

महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्रातील महासंकट: रोगनिदानाकडे

मलमपट्ट्या व सोप्या पळवाटांचा इतिहास

सुरवातीच्या काळात लक्षणीय प्रगती साधणाऱ्या मराविमंमध्ये हळूहळू शिरलेल्या गंभीर दोषांकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे आता महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्रापुढे वित्तीय महासंकट उभे ठाकले आहे हे आपण पाहिले. त्या महासंकटाचा जीवघेणा फटका आता महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेला व जनतेला बसू लागला आहे. ही सारी परिस्थिती का उभी राहिली त्याच्या मूळातील कारणांचा शोध आता आपण घेऊया.

मराविमंवर नियंत्रण असणाऱ्या सरकारी उच्चाधिकारी व राजकारणी ह्या वीजक्षेत्रातील धुरीण मंडळींनी वेळोवेळी समोर आलेल्या समस्यांमधून सुटका करून घेण्यासाठी आवश्यक ते (त्यांना) कठीण भासणारे व प्रसंगी कठोर निर्णय घेण्यामध्ये प्रत्येक वेळी चालढकल केली. असे कठोर व कठीण निर्णय घेऊन प्रश्न मूळातून निपटून काढण्याऐवजी तात्पुरत्या मलमपट्ट्यांचा,

सोप्या पळवाटाचा अवलंब करण्याचा उपाय त्यांनी वारंवार वापरला. १९८०च्या दशकामध्ये विविध दोषांमुळे राज्य वीज मंडळांच्या महसूलामधील गळतीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढ झाली व महसूलवाढीची मूलभूत समस्या निर्माण झाली. ह्याचा प्रथम दृश्य परिणाम म्हणजे वीजमंडळांला अंतर्गत खोतातून भांडवल उभे करणे शक्य होईना. तेव्हा कठोरपणे हे दोष निपटून काढण्याऐवजी केंद्रीय निधीतून नवीन वीजनिर्मिती क्षमता उभारण्यासाठी दोन नवीन महामंडळे (एनटीपीसी व एनएचपीसी) सुरू करण्यात आली. मात्र मुळातले दोष तसेच राहिल्याने वीजमंडळाची येणी थकली आणि त्यांची एनटीपीसीकडील देणीही थकली. परिणामी, ह्या तात्पुरत्या उपायाची जादू काही काळातच उतरली. मध्यंतरीच्या काळात जागतिक बँकेकडून व आशियाई विकास बँकेकडून वीजमंडळाना कर्जे मिळत होती. हळूहळू ह्या बँकांनी हात आखडता घ्यायला सुरुवात केली. कर्जे दिली तरी कडक अटी घालायला सुरुवात केली. तरीही जेव्हा फरक पडेना तेव्हा त्यांनी अखेरचा उपाय म्हणून दिलेली कर्जे रद्द करण्यास सुरुवात केली. परिणामी, नव्या वीजनिर्मिती क्षमतेसाठी भांडवलाची तीव्र चणचण निर्माण झाली. तरीही वीजमंडळांच्या कारभारातील घसरण चालूच राहिली. ती दूर करण्याऐवजी एक नवीनच सोपी पळवाट खाजगी वीजनिर्मिती प्रकल्पांच्या रूपाने (आय.पी.पी. पॉलिसी) १९९०च्या दशकाच्या सुरुवातीला राज्यसरकारांना सापडली ते आपण पाहिले.

आय.पी.पी. पॉलिसीची जादू राज्य व केंद्र सरकारांच्या हमी व 'एस्क्रो अकाउंट' ह्यासारख्या उपायांद्वारे टिकवून धरण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. मात्र एवढी वाईट वेळ आली तरी वीजमंडळातील मूलभूत दोष व त्यातून निर्माण होणाऱ्या विविध प्रकारच्या अकार्यक्षमता व गळती ह्यांच्याकडे होणारे दुर्लक्ष चालूच राहिले. ह्या मूलभूत दोषांकडे लक्ष देऊन ते दूर करण्यापेक्षा समोर ठाकलेली वित्तीय समस्या सोडवण्यासाठी जागतिक बँकेकडून कर्ज मिळवून नंतर ही मंडळे खाजगी कंपन्यांना विकून टाकणे हा उपाय आता वीजक्षेत्रातील धुरीणमंडळीना कमी जोखमीचा व कमी कटकटीचा वाटू लागला आहे.

आणिबाणीची मीमांसा

सर्वच वीजमंडळांसमोर आज आ वासून उभ्या असणाऱ्या वित्तीय आणिबाणीचे रोगनिदान आपण जरा खोलात जाऊन करूया. ह्या वित्तीय आणिबाणीचे मूळ वीजमंडळांच्या कारभारातील विविध दोषांमध्ये आहे हे देखील आज ह्या क्षेत्रातील बहुतेक मंडळी जाणतात. तांत्रिक बाबतीतली खालावलेली कार्यक्षमता, आर्थिक व वित्तीय गैरशिस्तीचा कडेलोट, वीजचोरी, भ्रष्टाचार, सतत वाढती थकबाकी, गलथान कारभार ह्या सान्या दोषांचा एक दृश्य परिणाम म्हणजे वित्तीय आणिबाणी (किंवा साध्या शब्दात सांगावयाचे तर कोणत्याही प्रकारचा खर्च करायला मंडळाकडे पैसे नसणे). खरेतर कारभारातील ह्या दोषांनी आज इतके विक्राळ रूप धारण केले आहे की त्या दोषांनाच

एकत्रितपणे कर्तव्यपालनातील आणिबाणी (परफॉर्मन्स क्रायसिस) असे म्हणायला हवे. तेव्हा आज सर्वत्र चर्चेत असणाऱ्या वित्तीय आणिबाणीच्या मूळाशी कर्तव्यपालनातील आणिबाणीची स्थिती आहे असे म्हणता येईल. ह्या ठिकाणी हे देखील लक्षात घेतले पाहिजे की ह्या कर्तव्यपालनातील आणिबाणीचे वित्तीय आणिबाणीशिवाय इतरही अनेक परिणाम आहेत. ग्रामीण भागात आज जाणवणारी वीजटंचाई, शहरी ग्राहकांना बसणारा वीजखंडनाचा फटका, दोन्ही प्रकारच्या ग्राहकांना भोगावा लागणारा कर्मचाऱ्यांचा उद्दटपणा, भ्रष्टाचार हे सारे ह्या कर्तव्यपालनातील आणिबाणीचे इतर दृश्य परिणाम होत.

ह्या कर्तव्यपालनातील आणिबाणीच्या मागच्या कारणांचा शोध मात्र फारसा घेतला जात नाही. सध्या तर खाजगीकरण करून टाका म्हणजे सारे प्रश्न सुटतील अशी एक सोपी पळवाट धरण्याचा आग्रह केला जातो आहे. पण केवळ मालकी बदलल्याने सारे प्रश्न सुटून सारे काही आलबेल होईल का त्याचा गांभीर्याने विचार केला पाहिजे. आधी म्हटल्याप्रमाणे इतर क्षेत्रात स्पर्धा करणाऱ्या खाजगी मालकीच्या कंपन्यांमुळे ग्राहक सुखाच्या राशीत लोळताहेत अशी काही परिस्थिती नाही. तेव्हा ह्या सोप्या पळवाटांच्या मृगजळामागे धावण्यापेक्षा ह्या कर्तव्यपालनातील आणिबाणीच्या मूळाशी जाण्याचा प्रयत्न करावयास हवा. जरा खोलात जाऊन विचार केला की हा गुंता सुटू लागतो.

ह्या आणिबाणीमुळे सगळेच गांजले असते तर त्यात सुधारणा करणे सोपे गेले असते. ज्याअर्थी एवढी वाईट परिस्थिती सुधारता येत नाही त्याअर्थी ही वाईट परिस्थिती कोणाला तरी फायदेशीर ठरत असली पाहिजे व ज्यांना ती फायदेशीर ठरते आहे ते इतके बलिष्ठ असावेत की ही परिस्थिती इतरांना कितीही त्रासदायक वाटली तरी ती बदलू न देण्याची ताकत त्यांच्यामध्ये आहे. आता कर्तव्यपालनातील आणिबाणीमुळे निर्माण झालेल्या ह्या वाईट परिस्थितीचा फायदा कोणाला होतो? कोट्यावधी रुपयांचे निर्णय घेताना भ्रष्टाचार करणारे राजकारणी व उच्चअधिकारी, ते निर्णय अंमलात आणताना भ्रष्टाचार करणारे अधिकारी व कर्मचारी, त्यांना भ्रष्टाचारात साथ देणारे उद्योजक व कंत्राटदार, व आपल्या राजकीय व आर्थिक ताकदीचा वापर करून फायदा उपटणारे काही ग्राहक ह्या सान्यांची दिवाळी मराविमंचे वाटोळे झाले तरी आजही अखंडितपणे चालूच आहे हे आपल्या लक्षात येते. कर्तव्यपालनातल्या आणिबाणीमुळे निर्माण झालेले दोष नाहीसे झाले तर ह्या सान्या मंडळींची ही दिवाळी एका क्षणात बंद पडेल. तेव्हा कर्तव्यपालनातील आणिबाणीच्या मुळाशी हे सारे समाजघटक आहेत हे स्पष्टच आहे. एवढेच नव्हे तर काही दशके चाललेल्या ह्या अंधेनगरीच्या कारभारामुळे त्या सर्वांची एक घट्ट युतीच जणू तयार झाली आहे. परस्पराचे रक्षण करण्यात प्रत्येकाचे हित आहे ह्या जाणिवेतून राजकारणी, अधिकारी, कंत्राटदार, उद्योजक, ग्राहक ह्या सान्या वर्गातील काही बलिष्ठ व भ्रष्ट घटक एकमेकांना सांभाळून घेऊन मंडळाची लूट करीत आहे.

आता पुढेचा प्रश्न आहे की ह्या अनिष्ट युतीला हे सारे साधता कसे आले? व आज त्यांना पायबंद घालणे कठीण होऊन का बसले आहे? ह्या युतीला हे सारे साधता आले ह्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे वीजमंडळातील विविध बाबींवरचे निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेवर व त्या निर्णयांची अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणेवर ह्या युतीने नियंत्रण मिळवले. ह्या साऱ्याला पायबंद घालता आला नाही ह्याचे कारण ह्या निर्णयांचे व त्यांच्या अंमलबजावणीचे नियमन (म्हणजे ते नियमाप्रमाणे होतात की नाही ते पाहणे) करण्याची यंत्रणाही ह्या युतीच्या ताब्यात गेली. खरेतर आजच्या शासनव्यवस्थेमध्ये जनता ही वीजमंडळाची खरीखुरी मालक आहे. त्या जनतेला बाजूला ठेवून त्या जनतेच्या नावाने राज्य करणाऱ्या राजकारण्यांना हाताशी धरून, निर्णय, त्यांची अंमलबजावणी, व नियमन ह्या साऱ्या प्रक्रियांवर नियंत्रण बसवणे ह्या युतीला शक्य झाले ह्याची तीन महत्त्वाची कारणे सांगता येतील.

पारदर्शकता, जाबदायित्व, व जनसहभागाची त्रिसूत्री

वीजमंडळांच्या कारभारावर नियंत्रण मिळवून ते कायम ठेवणे वर उल्लेखलेल्या अनिष्ट युतीला शक्य झाले ह्याचे पहिले कारण म्हणजे पारदर्शकतेचा अभाव. निर्णय कोणत्या आधारे घेतले जातात? त्याची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे होते का? त्याचे जनहितावर कोणते परिणाम होणार? ते योग्य आहेत का? त्यामागे जनहिताशिवाय इतर हेतु नाहीत ना? हे सारे जनतेला कळणे अशक्य होऊन बसले. वेगळ्या शब्दात सांगायचे तर निर्णयप्रक्रिया व अंमलबजावणी यामधील “पारदर्शकता” पूर्णपणे लयाला जाऊन गुप्ततेचे साम्राज्य पसरले.

दुसरे कारण म्हणजे उत्तरदायित्व किंवा अकॉंटेबिलिटीचा अभाव. जे निर्णय घेतले जातात व त्यांची अंमलबजावणी ज्याप्रकारे केली जाते त्यामुळे जनहिताला धोका पोचल्यास ते निर्णय घेणारे व त्याची अंमलबजावणी करणारे ह्या सर्वांवर त्या निर्णयांच्या परिणामांची जबाबदारी टाकण्यासाठी, त्या परिणामांबद्दल त्यांना जाब विचारण्यासाठी आवश्यक ती यंत्रणा आज आपल्याकडे नाही. परिणामी, अश्या जनहितविरोधी निर्णयांना व त्यांच्या अंमलबजावणीला पायबंद घालणे कठीण होऊन बसले आहे. एनरॉनचे विरोधक सांगत होते त्याप्रमाणे एनरॉनच्या वीजेचा दर आज ४.५० रु.च्या घरात गेल्यावर एनरॉनच्या वीजेचा दर २.४० रु. सांगणारे कॉॅंग्रेसी, तो दर १.८६ रु. आहे असे सांगणारे भाजप-सेनेचे राजकारणी, तसा विधानसभेत व न्यायालयात जबाब देणारे अधिकारी, त्या आकड्यांच्या सत्यतेची भलावण करणारे तज्ञ, व त्या साऱ्या विरुद्धच्या दाव्यांना फेटाळणारी न्यायालये या साऱ्यांना जनतेचे जाब कसा व कधी विचारायचा? ह्या प्रश्नाला आज आपल्याकडे उत्तर नाही. तेच राजकारणी आता एनरॉन परवडत नाही म्हणून एकमेकांवर चिखलफेक करताहेत, तेच तज्ञ आता परत सरकारचा कारभार कसा सुधारायचा यावर सरकारला सल्ला देत आहेत, आणि तेच राजकारणी, अधिकारी, व तज्ञ अशाच पद्धतीने

होऊ घातलेल्या खाजगीकरणातील धोके स्पष्ट दिसत असताना खाजगीकरण कसे जनहिताचे आहे ते बिनदिक्कतपणे सांगताहेत. थोडक्यात, निर्णय व त्यांची अंमलबजावणी करण्याबाबतच्या उत्तरदायित्वाचा किंवा जाबदायित्वाचा (अकॉंटेबिलिटी) अभाव हे ह्या अनिष्ट युतीच्या वीज क्षेत्रावरील घट्ट नियंत्रणाचे दुसरे कारण होय.

निर्णय व अंमलबजावणी प्रक्रिया यावर अनिष्ट युतीचा ताबा घट्ट होण्यामागचे तिसरे कारण म्हणजे जनसहभागाचा अभाव. वीजक्षेत्रामधील निर्णय, अंमलबजावणी, व नियमन ह्या प्रक्रियांमध्ये जनहित कोणते हे ठरवताना त्यामध्ये जनसहभाग (जनतेचा प्रत्यक्ष सहभाग ह्या अर्थाने) नसतो. जणू सारे शहाणपण कायम स्वरूपात अधिकारी, राजकारणी, व त्यांचे फी-बांधिल सल्लागार ह्यांच्याकडे आहे; जनतेच्या आकांक्षा, अपेक्षा त्यांना पूर्णपणे समजतात; त्यांच्या निर्णयांवरचे जनतेचे आक्षेप, सूचना, समजून घेण्याची त्यांना गरज नाही; एवढेच नव्हे तर सर्वसामान्य जनतेला ह्याविषयात काही कळत नाही; त्याबद्दल मतप्रदर्शन करण्याची त्यांना इच्छा नसते; असेच ह्या तीन गटातील मंडळींचे समज असतात. खरेतर, ह्या तिघांनी मिळून केलेला एनरॉनचा दुसऱ्या करार असो किंवा त्यांनी विद्युत नियामक आयोगासमोर ठेवलेला वीजदरवाढीचा प्रस्ताव असो, ह्या दोन्ही बाबतीत असे सिद्ध झाले आहे की जनहिताची समज बाजूलाच राहू दे, साध्या आर्थिक-तांत्रिक बाबींचे ह्या मंडळींचे ज्ञान अत्यंत अपुरे आहे. त्यामुळे निर्णयप्रक्रियेमध्ये, त्यांच्या अंमलबजावणीमध्ये, व मुख्यतः त्यांच्या नियमनाच्या प्रक्रियेमध्ये जनसहभाग असणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे. विद्युत नियामक आयोगासमोर झालेल्या प्रक्रियेमध्ये जनसहभागामुळे वीजमंडळाची खरी परिस्थिती कशी समोर आली व जनसहभागामुळे वीजमंडळाची कार्यक्षमता सुधारण्याच्या कामाला कशी गती मिळाली होती हे आपण याआधीच्या विवेचनात पाहिलेच. आजवर एवढी साधी गोष्ट करणेसुद्धा ह्या त्रयीला शक्य झाले नव्हते. याउलट, विद्युत नियामक आयोगाने अश्या प्रकारच्या कार्यक्षमतावृद्धीच्या उपाययोजना सक्तीच्या केल्यास आपल्या युतीच्या अधिकारांवर आक्रमण होईल ह्या भीतीने नियामक आयोगाचे पंख कापण्याचे प्रयत्नही झाले. मात्र वॉशिंग्टनच्या फेरीत जागतिक बँकेने एक टपली मारताच राजकारणी व अधिकाऱ्यांना विद्युत नियामक आयोगाची पाठ सोडावी लागली.

तेव्हा वर उल्लेख केलेल्या कर्तव्यपालनातील आणिबाणीच्या मुळाशी पारदर्शकता, जाबदायित्व, व जनसहभाग ह्या तीन गोष्टींचा अभाव ही महत्त्वाचे कारणे आहेत. ह्या तीन गोष्टींच्या अभावामुळे वीजमंडळाची कारभारव्यवस्था पार कोसळली आहे हे उघडपणे दिसत आहे. म्हणून त्या तीन गोष्टींच्या अभावाला एकत्रितपणे कारभारनियंत्रणातील आणिबाणी (गव्हर्नन्स क्रायसिस) असे म्हणता येईल. अश्याप्रकारे वित्तीय आणिबाणीच्या मुळाशी कर्तव्यपालनातील आणिबाणी, व त्याच्या मुळाशी असलेली कारभारनियंत्रणातील आणिबाणी असे आजच्या वीजमंडळापुढील परिस्थितीचे त्रिस्तरीय रोगनिदान करता येईल.

अर्थात एक पाऊल पुढे जाऊन ह्या कारभारनियंत्रणातील आणिबाणीचे मूळ कशात आहे ते पाहायला हवे. वीजमंडळाच्या कारभाराची चौकट ठरवणाऱ्या कायद्यांमध्ये पारदर्शकता, जाबदायित्व, व जनसहभाग ह्याला अजिबात स्थान नव्हते असे नक्कीच म्हणता येणार नाही. वीजमंडळाच्या कारभारावर म्हणजेच त्यामध्ये निर्णय घेणाऱ्या व त्या निर्णयांची अंमलबजावणी करणाऱ्या राजकारणी व अधिकारी यांच्यावर जनतेचा अंकुश राहावा म्हणून काही तरतुदी ह्या कायद्यांमध्ये निश्चित होत्या. मात्र त्या अपुऱ्या होत्या, ज्या होत्या त्या अप्रत्यक्ष स्वरूपाच्या होत्या, व त्या ऐच्छिक स्वरूपाच्या होत्या असे म्हणता येईल. ह्या तीन त्रुटींमुळे पारदर्शकता, जाबदायित्व, व जनसहभागासाठीच्या असलेल्या तरतुदी डावलणे, गुंडाळून ठेवणे, प्रसंगी धुडकावून लावणे हे संबंधित अधिकारी व राजकारण्यांना सहज शक्य झाले.

ह्या बाबतची दोन उदाहरणे देता येतील. वीजमंडळांची कामकाजपद्धती ठरवणाऱ्या कायद्यानुसार वीजमंडळाला सल्ला देण्यासाठी समाजातील विविध थरांचे प्रतिनिधी असणाऱ्या सल्लागार समित्यांची नेमणूक विविध स्तरांवर (जिल्हास्तर ते राज्यस्तर) करणे बंधनकारक आहे. महत्त्वाचे धोरणात्मक निर्णय घेताना राज्यस्तरीय समित्यांचा सल्ला घेणे गरजेचे आहे. मात्र त्यांचे गठन नक्की कधी, केव्हा, कसे करावे ह्याचे निर्णय राज्यसरकारवर सोडले आहे. परिणामी, राज्यसरकारातले राजकारणी व अधिकारी त्यांच्या सोयीने व त्यांच्या सोयीची सदस्य असलेल्या रबरस्टॅम्प सल्लागार समित्या नेमतात. महाराष्ट्राच्या संदर्भात सांगायचे तर एनरॉन प्रकल्पासारख्या महत्त्वाच्या धोरणात्मक निर्णयावर जेव्हा शिक्कामोर्तब झाले तेव्हा राज्यस्तरावर सल्लागार समिती अस्तित्वात देखील नव्हती.

जाबदायित्वाच्या बाबतीत राजकारणी मंडळी निवडणूकांचा उल्लेख त्यांच्या जाबदायित्वाची कसोटी म्हणून नेहमी करतात. खरेतर सैद्धांतिकदृष्ट्या पाहता निवडणूकांच्या माध्यमातून लोकप्रतिनिधी जनतेच्या वतीने राज्यकारभार करण्याचा अधिकार मिळवतात व त्याच माध्यमातून जनता त्यांना त्यांच्या विचारांबद्दल, निर्णयांबद्दल, किंवा भविष्यातील कार्यक्रमांबद्दल आपला निर्णय व मते कळवत असते, जाब विचारीत असते. सैद्धांतिकदृष्ट्या हे खरे असले तरी प्रत्यक्षात मात्र पाच वर्षांतून एकदा येणाऱ्या निवडणूकांच्या माध्यमातून राज्यकारभाराच्या विविध अंगातील विविध धोरणांवर, निर्णयांवर मतप्रदर्शन करणे जनतेला शक्य नसते. त्याचा गैरफायदा घेऊन, कोणत्यातरी भावनिक मुद्यावर रान उठवून, जातीपातीच्या व भाषाधर्माच्या नाजूक भावनांना हात घालून, समाजातल्या धनदांडग्या व जातदांडग्या प्रवृत्तींचा वापर करून, व प्रसंगी स्वतःच्या धनशक्तीचा वापर करून निवडणूका जिंकण्याचे तंत्र आताच्या व्यावसायिक राजकारण्यांनी आत्मसात केले आहे. परिणामी, निवडणूकासारख्या कसोटीद्वारे राजकारण्यांना ताब्यात ठेवण्याचा मार्गही सर्वसामान्य जनतेच्या हातून निसटून गेला आहे. आता एका राजकारण्याला हटवण्यासाठी दुसऱ्या तितक्याच भ्रष्ट व बनेल राजकारण्याला निवडून

देण्यावाचून जनतेला पर्याय उरलेला नाही. राजकीय मुद्यांवर जनतेसमोर एकमेकांच्या उरावर बसणारे हे राजकारणी खाजगीत परस्परांचे वैयक्तिक मित्र बनून एकमेकांचे वैयक्तिक हित जपताना आज दिसतात.

अश्याप्रकारे पारदर्शकता, जाबदायित्व, व जनसहभागासाठीच्या तरतूदींमधील त्रुटींचा गैरफायदा घेऊन त्या गुंडाळून ठेवणे राजकारणी, अधिकारी, कंत्राटदार व काही ग्राहक ह्यांच्या युतीला शक्य झाले. परिणामी, वीजमंडळाच्या कारभारावरचे जनतेचे नियंत्रण जाऊन त्याऐवजी राजकारणी, अधिकारी, कंत्राटदार, व काही ग्राहक ह्यांच्या अनिष्ट युतीच्या ताब्यात वीजमंडळे गेली व कारभारनियंत्रणातील आणिबाणी निर्माण झाली असे म्हणता येईल.

समस्यांच्या सोडवणूकीचा मार्ग

समस्या व सरकारी उपायांचा जलद आढावा

याआधीच्या विवेचनामध्ये आपण पाहिले की मराविमंसमोरील वित्तीय आणिबाणीबाबत मोठ्या प्रमाणावर चर्चा होत असली तरी ह्या वित्तीय आणिबाणीच्या मूळाशी कर्तव्यपालनातील आणिबाणी व त्याच्या मुळाशी कारभारनियंत्रणातील आणिबाणी अशी मूलभूत दोषांची साखळीच निर्माण झाली आहे. हे दोष १९८०च्या दशकात हळूहळू मंडळामध्ये शिरले व त्यावर कठोर उपाययोजना करण्याचे सतत टाळून ह्या क्षेत्रातील धुरीण असणाऱ्या राजकारणी व अधिकारी ह्यांनी तात्पुरत्या मलमपट्ट्या लावण्याचा व सोप्या पळवाटा शोधत राहण्याचा मार्ग स्वीकारला. तेव्हा मराविमंसमोरील समस्या सोडवताना एका बाजूने ह्या मूलभूत समस्यांवर उपाय शोधावा लागेल म्हणजेच पारदर्शकता, जाबदायित्व, जनसहभाग ह्यांच्या कसोट्या लावून कारभारावर जनतेचे नियंत्रण राहिल अशी कारभारव्यवस्था विकसीत करावी लागेल.

त्याचबरोबरीने मराविमंसमोर जी तातडीची संकटे उभी आहेत त्याचे स्वरूपही मराविमंच्या परिस्थितीचे संगणकीकृत मॉडेलच्या विश्लेषणातून आपणासमोर स्पष्टपणे उभे राहिले आहे. गेल्या काही वर्षात राजकारणी व अधिकाऱ्यांनी त्यांच्या फी-बांधिल सल्लागाराच्या साथीने एनरॉन, रिलायन्स, भद्रावती व इतर खाजगी कंपन्यांबरोबर जे करार केले त्यामुळे मराविमंची आर्थिक, तांत्रिक, व वित्तीय परिस्थिती कशी चिंताजनक झाली आहे ते आपण सविस्तर पाहिले. येत्या चार वर्षांत वीजमंडळाच्या वार्षिक महसूलाची गरज १३००० कोटीवरून २३००० कोटीवर जाईल. एका बाजूने अतिरिक्त उर्जा उपलब्ध असताना दुसऱ्या बाजूने वीजविक्रीतून तेवढा महसूल मिळवण्यासाठी मराविमंला दरवर्षी वर्षाला साधारण १०% इतकी दरवाढ करावी लागेल. त्याचा फटका विशेषतः घरगुती व शेतकरी ग्राहकांना बसेल. मात्र त्यातून उद्योगधंदेही सुटणार नाहीत. एकंदरीत मराविमंने केलेल्या चुकीच्या करारांचा जबरदस्त फटका केवळ मंडळालाच नव्हे तर, सरकारला, उद्योगधंद्यांना, राज्याच्या अर्थव्यवस्थेला, व सर्वसामान्य जनतेला जाणवणार आहे.

ह्या सान्या चिंताजनक परिस्थितीच्या मूळात असणाऱ्या खाजगी वीज उत्पादकांबरोबरच्या चुकीच्या करारांवर काहीतरी तातडीची उपाययोजना करावी लागणार आहे.

आज ह्या सान्या समस्यांवर रामबाण उपाय म्हणून ज्याची जाहिरात केली जाते त्या विभाजन व खाजगीकरणाच्या उपायांची समीक्षाही आपण केली. खाजगीकरणाशिवाय विभाजन ह्या सध्याच्या उपाययोजनेची वैयर्थता आपण पाहिली. तसेच महाराष्ट्रातील सद्यपरिस्थितीत खाजगीकरणाच्या फायद्यांची असंभाव्यता, खाजगीकरण प्रक्रियेतील विलंब, व त्या विलंबाचे परिणाम, तसेच अर्धवट खाजगीकरणाचे गंभीर परिणाम हे सारे आपण पाहिले. थोडक्यात सांगायचे तर वर उल्लेख केलेल्या वीजक्षेत्रासमोरील मूलभूत व तातडीच्या अश्या दोन्ही प्रकारच्या समस्यांवर खाजगीकरण हा उपाय होऊ शकत नाही. अड्डाहासाने हा उपाय अंमलात आणण्याचा प्रयत्न केला गेला तर त्यातून काहीतरी अर्धवट तिरपागडे घडून बसेल अशीही दाट शक्यता आहे.

पाच मार्गदर्शक सूत्रे

ह्या परिस्थितीमध्ये वीजमंडळासमोरील दोन्ही प्रकारच्या समस्या सोडवण्यासाठी काय करावे लागेल ह्याचा विचार आपण करूया. त्याबाबत पुढील पाच महत्वाच्या मार्गदर्शक सूत्रांपासून सुरवात करता येईल.

प्रथम सूत्र म्हणजे **मूलभूत समस्या व तातडीच्या समस्या ह्यासाठी वेगवेगळे उपाय** योजावे लागतील. नेहमीप्रमाणे दोन्ही प्रकारच्या समस्यांची गळत करून त्या दोन्ही प्रकारच्या समस्यांवर तातडीचे उपाय करण्याचा प्रयत्न केल्यास त्या घाईत मूलभूत समस्यांचा आणखीनच खेळखंडोबा होण्याची शक्यता आहे. त्याऐवजी तातडीच्या समस्यांवर तातडीचे उपाय योजून, जी उरत मिळेल त्या उरतीचा फायदा घेऊन, पूर्ण विचारांती, व सर्वांना विश्वासात घेऊन मूलभूत समस्यांवर उपाय शोधणे हाच योग्य मार्ग ठरेल. दुसऱ्या राज्याध्यक्ष समितीच्या अहवालातही अश्या व्यापक प्रक्रियेची शिफारस केली आहे.

दुसरे सूत्र म्हणजे **व्यापक व मूलभूत सुधारणांची गरज**. पारदर्शकता, जाबदायित्व, व जनसहभाग या सर्वांचा अभाव ही वीजमंडळासमोरची समस्या आहे हे आपण पाहिले. तेव्हा मंडळाच्या कारभारातील विविध स्तरावरील निर्णयप्रक्रिया, त्यांची अंमलबजावणी व त्यांचे नियमन ह्या तीनही कार्यात पारदर्शकता, जाबदायित्व, व जनसहभाग अनिवार्यरीतीने आणण्यासाठी वीजक्षेत्रामध्ये व्यापक व मूलभूत स्वरूपाच्या सुधारणा अत्यावश्यक ठरतात. तेव्हा जनहितासाठी व्यापक व मूलभूत स्वरूपाच्या सुधारणा करण्यास कोणाचा विरोध नसावा.

तिसरे सूत्र म्हणजे तातडीचे उपाय योजतानादेखील ते आजवरच्या पद्धतीप्रमाणे गुप्तपणे काही फी-बांधिल सल्लागाराच्या व खुषामतखोर अधिकाऱ्यांच्या मताप्रमाणे न करता **खुलेप्रमाणे** व एखाद्या **स्वायत्त मंचासमोर**, व **सर्वांना सहभागी करून तातडीच्या समस्यांवर उपाययोजना** केली जावी.

चौथे सूत्र म्हणजे काही बाबतीत विशेषतः समस्यांच्या मूळात असणाऱ्या घटकांच्या बाबतीत निर्णय घेताना काही **कठोर, धाडसी निर्णय घ्यावे लागतील**. अश्या निर्णयांची परिणामकारकता मोठी असतेच पण त्याबरोबरीने त्याला एक प्रतिकात्मक महत्त्व देखील असते व असे निर्णय संबंधित व्यक्तींना इशारा देण्याचे काम करतात. तेव्हा प्रसंगी कठोर व धाडसी वाटणाऱ्या निर्णयांना पर्याय नाही.

पाचवे सूत्र म्हणजे **कारभार व कार्यक्षमता सुधारणा**. गेली काही दशके जे उपाय नेहमी टाळले गेले ते कठोर व कठीण असे उपाय आता यापुढे टाळता येणार नाहीत हे लक्षात घ्यायला हवे. स्पष्टपणे सांगायचे तर मराविमंच्या कारभारातला राजकारण्यांचा हस्तक्षेप व वर उल्लेखलेल्या अनिष्ट युतींचे नियंत्रण मोडून काढण्यासाठी त्वरित व ठोस उपाय योजून मराविमंच्या कारभारात, कार्यक्षमतेमध्ये भरीव सुधारणा त्वरित करणे गरजेचे आहे.

ह्या पाच सूत्रांवर आधारित ठोस उपाययोजनेकडे आता आपण वळूया.

वीजमंडळाच्या कारभारसुधारणेसाठीची उपाययोजना

अनेक राजकारणी, सरकारी अधिकारी अगदी मंडळातील अधिकारीसुद्धा मराविमंच्या कारभारात काहीही सुधारणा होणे शक्य नाही असे छातीठोकपणे सांगतात. यातील काही मंडळी तर स्वतः प्रयत्न करून अनेक चटके सोसल्यावर येणाऱ्या अनुभवांती हे मत प्रामाणिकपणे मांडत असतात. ह्या मंडळीच्या प्रयत्नांचा, अनुभवांचा, मतांचा योग्य तो मान राखूनही असे म्हणावेसे वाटते की आता बदललेल्या, अनुकूल परिस्थितीत मराविमंच्या कारभारात बदल करणे शक्य आहे. तेव्हा प्रथम ही बदललेली व अनुकूल परिस्थिती कोणती ते समजून घेऊया.

ह्या बदललेल्या परिस्थितीचा पहिला घटक म्हणजे मानसिकतेतला बदल. 'आता कारभार सुधारणा केल्यावाचून गत्यंतर नाही' हे वीजमंडळातील सर्व संबंधित गटांना पटले आहे. मंडळाचे, कर्मचाऱ्यांच्या नोकऱ्यांचे, एवढेच नव्हे तर राज्याच्या व सरकारच्या अर्थव्यवस्थेचे भवितव्य आता मंडळाच्या कारभारातील सुधारणाशी निगडीत आहे हे आता सर्वांच्याच लक्षात येऊ लागले आहे. अर्थात, वीजमंडळातील अनेक कर्मचारी व अधिकारी (विशेषतः निवृत्तीचे वेध लागलेले) तसेच काही मुरलेले राजकारणी अजूनही स्वार्थसाधनेच्या नादात बुडालेले आहेत ही देखील वस्तुस्थिती आहे. बदलत्या परिस्थितीचा दुसरा घटक म्हणजे विद्युत नियामक आयोगासमोरील प्रक्रियेमुळे सर्वांच्या पुढे आलेली मराविमंची खरीखुरी परिस्थिती. याआधी मंडळाची बिघडलेली तांत्रिक, आर्थिक, वित्तीय परिस्थिती शक्य तेवढी लपवणे हाच अधिकारी व राजकारणी यांचा प्रयत्न असावयाचा. त्यासाठी तदन खोटे गौरी विधानसभेसमोर मांडल्या जात असत. 'परिस्थिती वाईट आहे व कारभारात गंभीर दोष व विकृती आहेत' हे सतत नाकारत राहिल्याने त्यावर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करणे दूरच राहिले होते. आता विद्युत नियामक आयोगासमोर सगळा पर्दाफाश झाल्याने हा महत्वाचा अडसर दूर झाला आहे.

बदलत्या परिस्थितीचा तिसरा घटक म्हणजे वीजदरवाढीच्या प्रस्तावावरील सुनावणीच्या वेळी नियामक आयोगाने मंडळाचा कारभार सुधारण्यासाठी घालून दिलेले दंडक. हे दंडक पूर्ण करण्यावाचून आता मंडळाला व सरकारला सुटका नाही. कारभार व कार्यक्षमता सुधारण्याच्या विविध उपाययोजना नियामक आयोगाच्या मार्फत मराविमंवर बंधनकारक करण्याच्या विविध संस्थांच्या प्रयत्नांना आता यश येत आहे. ह्या स्पष्ट दंडकांमुळे चुकार राजकारणी व भ्रष्ट अधिकारी देखील आता कारभारसुधारणासाठीचा दबाव टाळू शकणार नाहीत. तसा प्रयत्न झाल्यास त्यांच्या पाठीवर बडगा उगारणे आता शक्य झाले आहे.

आता ह्या अनुकूल परिस्थितीमध्ये मराविमंचा कारभार सुधारण्यासाठी नेमके काय करावे लागेल याचा विचार करूया. खालवलेली तांत्रिक कार्यक्षमता, आर्थिक/वित्तीय गैरशिस्त, ढिसाळ कारभार, वीजचोरी, विविध स्तरावर विविध बाबतीतला भ्रष्टाचार, थकबाकी हे वीजमंडळाच्या कारभारातील विविध दोष आपणास माहिती आहेतच. ह्या सर्व दोषांना आवर घालण्यासाठी वीजमंडळाच्या कारभारातील तीन कळीच्या क्षेत्रात कठोर उपाययोजना करणे गरजेचे आहे, ह्या तीन क्षेत्रामध्ये पहिले म्हणजे वीजनिर्मिती व वीजखरेदी; दुसरे म्हणजे मीटरद्वारा वीजमोजणी, बिल आकारणी व बिलवसूली; व तिसरे म्हणजे खरेदी, कंत्राटे व छोट्या/मोठ्या गुंतवणूकी. ह्या तीन क्षेत्रांतील विविध गैरप्रकारांना आवर घालण्यासाठी प्रयासने खाली नमूद केलेल्या चार महत्त्वाच्या “कामकाज परीक्षण प्रणाली” (परफॉर्मन्स मॉनिटरिंग सिस्टीम) सुचवल्या आहेत व त्यांचे ढोबळ आराखडे विकसीत केले आहेत.

(१) वीजनिर्मितीकेंद्रांची कामगिरी व विविध (विशेषतः खाजगी) वीजनिर्मिती केंद्राकडून मिळणाऱ्या वीजेची किंमत पाहून मगच ती वीज घेतली जाते ना? ती हवी तेव्हाच व हवी तेवढीच घेतली जाते ना? (मेरीट ऑर्डर डिसपॅच) यावर लक्ष ठेवणारी प्रणाली.

(२) उर्जा लेखापरीक्षण प्रणाली. म्हणजे तयार झालेली वीज कोणत्या ठिकाणी किती पोचते? तिचा वापर नेमका कसा होतो? ह्याचा हिशोब ठेवणारी प्रणाली.

(३) मीटरने वीजमोजणी, बिल आकारणी, बिलवसूली या साऱ्यांचे परीक्षण करणारी प्रणाली. एखाद्या विभागात किती वीज वापरली गेली? त्या विजेच्या वापरानुसार बिल आकारणी केली गेली का? न झाल्यास त्याची कारणे कोणती? त्यानुसार बिलवसूली झाली का? न झाल्यास त्याची कारणे कोणती? त्यासाठी कोणते प्रयत्न झाले? त्यातील अपयशासाठी नेमकी जबाबदार व्यक्ती कोण? ह्या साऱ्या महत्त्वाच्या बाबींचा माग काढून त्याचे व्यवस्थित रेकॉर्ड ठेवणारी प्रणाली.

(४) सामान खरेदी, कंत्राटे, व मोठे खर्च ह्यांचे परीक्षण करणारी प्रणाली. जे सामान खरेदी केले जाते, जी विविध प्रकारची कंत्राटे दिली जातात व जे मोठे खर्च केले जातात त्यांची आवश्यकता, त्यासाठी वापरण्यात आलेली प्रक्रिया, त्याबाबतच्या निर्णयांचे मंडळाच्या आर्थिक, तांत्रिक, व वित्तीय परिस्थितीवर झालेले परिणाम ह्यांचा माग ठेवणारी प्रणाली.

अश्या प्रकारच्या प्रणाली सुचवल्यावर त्यावर काही नेहमीचे आक्षेप घेतले जातात. त्यातील प्रमुख आक्षेप म्हणजे अश्या प्रणाली खर्चिक असतात व त्या वेळखाऊ असतात. खरेतर हे दोन्ही दोष नसणाऱ्या प्रणाली विकसीत करणे कठीण नाही. त्याबरोबरीने कर्मचाऱ्यांना विश्वासात घेतले व त्या प्रणालीतून मिळणारी माहिती नियामक आयोगामार्फत सर्वांना खुली केली तर ह्या प्रणालींची परिणामकारकता कित्येक पटीने वाढवता येईल.

यासाठी काही उदाहरणे देता येतील. उर्जालेखापरीक्षण करण्यासाठी लाखो मीटर लागतील, त्यासाठीचा मोठा खर्च व एवढ्या मोठ्या संख्येने मीटर उपलब्ध होण्यातील अडचणी पाहिल्यास उर्जालेखापरीक्षण असंभवनीय गोष्ट आहे असे अनेक जण मानतात. परंतु मंडळाच्या कर्मचाऱ्यांच्या सहकार्याने काम केल्यास सगळ्या ठिकाणी मीटर बसवण्याऐवजी केवळ महत्त्वाच्या ठिकाणी मीटर लावण्याचा उपाय पुरेसा ठरेल. मंडळाच्या कार्यक्षेत्रातील समस्याग्रस्त विभागातील चोरी व गळतीचा शोध घेण्यासाठी राज्यभरात काही हजार मीटर पुरेसे ठरतील. एवढे मीटर उपलब्ध होणे, ते चालू ठेवणे हे शक्य कोटीतले काम आहे व त्यावरचा खर्च नक्कीच आवाक्यातला आहे. एवढा प्रयत्न केल्यावर राज्यातील वीज चोऱ्या, गळती पूर्णपणे थांबवता आल्या नाहीत तरी त्याचे प्रमाण एक चतुर्थांशापर्यंत खाली आणता येणे शक्य आहे असे ठामपणे म्हणता येईल.

दुसरे उदाहरण म्हणजे खरेदी व कंत्राटे याबाबतीतल्या परीक्षण प्रणालीचे. प्रयासने त्यासाठी एका पानाची एक प्रश्नपत्रिका तयार केली आहे. त्यात साधारणपणे २० ते २५ प्रश्न असतील व त्या प्रश्नाची उत्तरे (होय/नाही, एखादा आकडा, एखादी तारीख/वेळ अश्या प्रकारची) त्रोटक असतील. ज्या खरेदी, कंत्राट, अथवा इतर निर्णयांमध्ये गुंतलेल्या खर्चाची रक्कम एखाद्या विशिष्ट रकमेपेक्षा जास्त (उदाहरणार्थ- १ कोटी रुपयेपेक्षा जास्त) असेल तर तो खर्च पारित करणाऱ्या अधिकाऱ्याने ती प्रश्नपत्रिका भरावयाची त्याची एक प्रत मंडळामार्फत विद्युत नियामक आयोगाकडे पाठवून द्यावयाची. विद्युत नियामक आयोगाच्या दफतरात ती भरलेली प्रश्नपत्रिका सर्वांना परीक्षणासाठी उपलब्ध असेल. प्रश्नपत्रिकेची रचना अशी आहे की खरेदी, कंत्राटे, खर्च ह्यात होणारे सर्व संभाव्य घोटाले त्या प्रश्नांच्या उत्तरातून ठळकपणे व सहज दिसून येतील. ही पत्रिका आपल्या सहीशिक्याने भरायची, ती विद्युत नियामक आयोग व जनतेला परीक्षणासाठी उपलब्ध असणार, कोणी शंका प्रदर्शित केल्यास विद्युत नियामक आयोग त्या प्रकरणाची सखोल छाननी करणार, तो खर्च/निर्णय चुकीचा ठरल्यास त्या खर्चाची वसूली त्या अधिकाऱ्याच्या खिशातून करण्याचा आदेश नियामक आयोग देणार, ह्या साऱ्या प्रक्रियेत आपल्याला कोणता मंत्रीदेखील वाचवू शकणार नाही अश्या प्रकारची भीती एकदा अधिकाऱ्यांच्या मनात बसली तर त्यांच्या भ्रष्टाचाराला आळा बसणे कठीण नाही. यासाठी एक पानी प्रश्नपत्रिका भरण्यासाठी दहा मिनिटे खर्च करणे एवढीच किंमत द्यावी लागले. ह्या चार प्रणाली केवळ उदाहरणादाखल दिल्या आहेत.

अनेकांच्या सहकार्याने ह्या प्रणालीमध्ये सुधारणा करणे व अश्या आणखी प्रणाली विकसीत करणे शक्य आहे. अश्या प्रणालींचा परिणामकारकरीतीने वापर केल्यास पुढील दीड ते दोन वर्षात मराविमंमधील विविध प्रकारची चोरी व गळती मोठ्या प्रमाणावर रोखणे शक्य होईल असा प्रयासला विश्वास वाटतो.

तीन कलमी कार्यक्रम

एका बाजूने मराविमंमच्या कारभारात सुधारणा करण्यासाठी विद्युत नियामक आयोगाच्या माध्यमातून चाललेल्या प्रयत्नांना सरकार, वीजमंडळ, व कर्मचारी ह्या सर्वांनी साथ देणे हे सध्याच्या महासंकटावरील उपाययोजनेचे एक अंग आहे. तर दुसऱ्या बाजूने काही निर्णय सरकार व वीजमंडळाच्या पातळीवर घेऊन मंडळासमोरील मूलभूत व तातडीच्या समस्या सोडवण्यासाठी ठोस प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. त्या दृष्टीने प्रयासच्या वतीने पुढील तीन कलमी उपाययोजना सुचवण्यात येत आहे.

ह्या उपाययोजनेतले पहिले कलम आहे **विद्युत नियामक आयोगाला** 'नियामक आयोग कायदा' मधील २२ व्या कलमामध्ये नमूद केलेले सर्व अधिकार ताबडतोबीने देणे. असे केल्याने अनेक गोष्टी साध्य होतील. एक म्हणजे यापुढे कोणतेही करारमदार करण्याचे "दडपण" सरकारवर येणार नाही. दुसरे म्हणजे सरकारचे हेतु साफ आहेत याची खात्री सर्वांना पटेल. तिसरे म्हणजे नियामक आयोगाच्या निगराणीखाली मराविमंमच्या विविध स्तरावरील कारभारावर पारदर्शकता, जाबदायित्व, व जनसहभागासाठीच्या तरतूदींच्या माध्यमातून जनतेचे नियंत्रण येईल. यामुळे कारभारातील दोष व विकृती यांचे निराकरण होण्याची प्रक्रिया सुरू होईल.

मात्र त्यासाठी असे व्यापक अधिकार विद्युत नियामक आयोगाला कोणतीही मेख न मारता दिले जाणे आवश्यक आहे. सध्या राज्य व केंद्र स्तरावर येणाऱ्या नव्या विधेयकांमध्ये नवा कायदा लागू झाल्यानंतर त्यावेळेपर्यंत सरकार व वीजमंडळांनी केलेल्या सर्व करारमदारांना (मग ते कितीही जनहितविध्वंसक असोत) संपूर्ण अभय देणाऱ्या तरतूदींचा समावेश आहे. असे केल्यास विद्युत नियामक आयोग सरकारचे 'रबरस्टॅम्प' बनून जातील. याऊलट, नियामक आयोगाला व्यापक अधिकार दिल्यास सरकारसमोरील अनेक तातडीच्या समस्यांवर योग्य ती उपाययोजना त्वरेने व सर्वसंमतीने घडून येण्यास नियामक आयोगाचे माध्यम उपयोगी ठरेल. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रात झालेल्या करारांची योग्यायोग्यता, त्यांचे वीजक्षेत्रावर, अर्थव्यवस्थेवर व समाजावर होणारे परिणाम आयोगाच्या माध्यमातून जनतेसमोर आल्यास त्यावर योग्य ती तर्कपूर्ण उपाययोजना घडून येणे शक्य होईल.

उपाय योजनेतील दुसरे कलम आहे **वीजमंडळाच्या सर्वोच्च मंडळातील सभासद व अध्यक्ष यांची निवड एका निःपक्षपाती निवड समितीमार्फत करण्याबाबतचे.**

वीजमंडळातील बहुसंख्य दोष व विकृतींचे उगमस्थान मंडळाचे सभासद व अध्यक्ष ह्यांच्यामार्फत होणारा राजकारण्यांचा व आधी उल्लेखलेल्या अनिष्ट युतीचा मंडळाच्या काराभारात होणारा हस्तक्षेप. मंडळाचे सदस्य व अध्यक्ष ह्यांची निवड अशा समितीमार्फत झाल्यास प्रामाणिक, स्वतंत्र वृत्तीचे, कार्यक्षम, वीजक्षेत्राबद्दल ज्ञान व अनुभव असलेले असे मंडळ सदस्य व अध्यक्ष मंडळाला मिळण्याची शक्यता वाढेल. एका बाजूने निवडसमितीमुळे मिळणारी राजकारण्यांच्या दबावापासूनची मुक्तता व दुसऱ्या बाजूने नियामक आयोगाला मिळालेल्या व्यापक अधिकारांमुळे मराविमंमवर येणारा दडप्या या दोन गोष्टींचा एकत्रित परिणाम होऊन मराविमंमचा कारभार त्वरेने सुधारण्यास मदत होईल. हे सर्व प्रत्यक्षात घडण्याआधीच निःपक्षपाती निवडसमिती मार्फत होणारी सदस्य व अध्यक्षींची निवड करण्याच्या निर्णयाचा आणखी एक फायदा होईल. अशी निवड म्हणजे मंडळातील सर्व कर्मचाऱ्यांना "जुने युग संपल्याचा" प्रतिकात्मक पण स्पष्ट संदेश ठरेल. असा स्पष्ट संदेश मिळाल्यास मंडळ सुधारण्यास इच्छुक असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना नवी शक्ती मिळेल तर भ्रष्ट व कामचुकार कर्मचाऱ्यांना निर्वाणीची सूचना मिळेल.

तिसरे कलम म्हणजे **वीजक्षेत्राची सुधारणा व पुनर्रचना कोणत्या पद्धतीने करावी हे ठरवण्यासाठी एका सार्वजनिक आयोगाची स्थापना** करणे. ह्या तिसऱ्या व महत्त्वाच्या कलमाबाबत स्पष्टता करणे आवश्यक आहे. हा आयोग म्हणजे आणखी एक सरकारी कमिटी नव्हे. सरकार, सरकारातील अधिकारी, व फी-बांधील सल्लागार ह्यांच्या समित्यांना जनहितरक्षण व वीजक्षेत्राच्या भवितव्याची सुरक्षा साधण्यात आजवर जे अपयश आले त्याचे भीषण परिणाम आता आपण भोगत आहोत. तेव्हा असल्या समित्याऐवजी समाजातील विविध थरातील तज्ञ व निःपक्षपाती मंडळांचा समावेश असणारा सार्वजनिक आयोग हा सर्व समाजाचे हित साधण्याच्या दृष्टीने आवश्यक अशी ठरतो.

त्यासाठी ह्या आयोगाने खुलेपणाने, लोकांना सामील करून घेऊन, व पद्धतशीरपणे काम करणे गरजेचे आहे. आयोगाचे काम पद्धतशीर होण्यासाठी विविध घटकांचे सखोल विश्लेषण व सांगोपांग चर्चा असणारे अहवाल जनतेसमोर मांडणे व त्यावर लेखी प्रतिक्रिया, जाहीर सुनावण्या ह्या व इतर माध्यमातून सार्वजनिक चर्चा घडवून आणणे हे महत्त्वाचे टप्पे आहेत. त्यासंदर्भात आधी उल्लेख केलेल्या कॅलिफोर्नियामधील प्रक्रियेमधून (कृपया भाग २ मधील चौकट क्र. १ पाहावी) काही गोष्टी स्वीकारता येतील.

कॅलिफोर्नियामध्ये झाली तशी व्यापक प्रक्रिया प्रत्यक्षात करताना अर्थातच त्याच्या आराखड्यामध्ये आपल्या राज्यातील सामाजिक व आर्थिक स्थितीनुसार काही सुधारणा कराव्या लागतील. परंतु त्या प्रक्रियेत खालील तीन मुख्य टप्प्यांचा समावेश असणे अत्यंत जरूरीचे आहे.

(अ) वीज क्षेत्राची सद्यस्थिती, त्यातील संकटांचे स्वरूप, व त्यांची कारणे यांची सविस्तर व सखोल माहिती सर्वांपुढे ठेवली जाणे.

(ब) ही स्थिती दूर करण्यासाठी उपलब्ध असलेले विविध पर्याय व प्रत्येक पर्यायातील धोके, घ्यावयाच्या काळज्या याचे सविस्तर विश्लेषण करून त्यावर जनसहभागपूर्ण खुली चर्चा होणे.

(क) उपलब्ध पर्यायांमधून निवडलेला अंतिम पर्याय व तो अंमलात आणण्यासाठीची सविस्तर उपाययोजना, बदलांची दिशा व मुख्य टप्पे, घ्यावयाची काळजी याची माहिती स्पष्टपणे मांडणे.

या प्रत्येक टप्प्यावर जनतेला विश्वासात घेऊन, जनतेला सर्व माहिती खुली करून, जनतेच्या प्रतिक्रिया लक्षात घेऊन एका निःपक्षपाती यंत्रणेद्वारे निर्णय घेणे जरूरीचे आहे.

सार्वजनिक आयोगाच्या माध्यमातून अशी प्रक्रिया केल्यास त्याचे अनेक लाभ होतील. मूळात परस्परबद्दलचा अविश्वास जाऊन संघर्ष टळेल व वीजक्षेत्रातील समस्यांवरील उपाययोजनेवर सर्व समाजात सहमती निर्माण होण्यास मदत होईल. उपाययोजना सखोल विश्लेषणावर आधारित असल्याने व त्यामध्ये समाजातील विविध घटकांचे ज्ञान, विश्लेषण, चिंता, व आकांक्षाचे प्रतिबिंब असल्याने ती उपाययोजना “सद्यपरिस्थितीमध्ये सर्वोत्तम” असेल.

अश्या प्रक्रियेच्या संभाव्यतेबद्दल व फायद्याबद्दल नेहमीच शंका घेतली जाते. पहिली शंका म्हणजे वीजनियोजनासारख्या तांत्रिक व क्लिष्ट विषयात जनता काय योगदान देणार? महाराष्ट्रापुरते बोलायचे तर आजवर सरकारी अधिकारी व त्यांचे सल्लागार यांनी घातलेला घोळ निस्तरून वीजमंडळासाठी परिणामकारक कारभारव्यवस्था उभी करण्यासाठी जी प्रक्रिया वीजनियामक आयोगाने राबवली ती यशस्वी होण्यामध्ये अनेक सामाजिक संस्था/संघटनांचा सिंहाचा वाटा होता हे आयोगाच्या अध्यक्षांनी तसेच वीजमंडळाच्या अध्यक्षांनीही जाहीरपणे मान्य केले आहे. वीजमंडळाची गळती नेमकी किती ह्याची खरी आकडेवारी सरकारलासुद्धा माहिती नव्हती व खोटी आकडेवारी वर्षानुवर्षे विधानसभेच्या पटलावर ठेवली जात होती. नियामक आयोगाच्या पहिल्याच प्रक्रियेत ह्या विषयावर खुली चर्चा होऊन सामाजिक संस्था व सरकारबाहेरील अभ्यासकांनी ती वीजगळती उत्पादनाच्या १७% नसून ३१% आहे हे मान्य करण्यास वीजमंडळाला भाग पाडले होते. हे झाले जनतेच्या योगदानाविषयी.

दुसरी शंका घेतली जाते ती ह्या सखोल प्रक्रियेला लागणाऱ्या वेळसंबंधी व निधीसंबंधी. याबाबतीत दोन महत्त्वाचे मुद्दे मांडता येतील. पहिले म्हणजे जागतिक बँकेकडून दहा वर्षांच्या काळात मिळणाऱ्या एकंदर रु. ६००० कोटीच्या कर्जाच्या (जे १२%नी सव्याज फेडावयाचे आहे) आमिषाला भुलल्यास खाजगीकरणाच्या प्रक्रियेत पाच वर्षे तरी जातील असे ओरिसाचा अनुभव सांगतो. त्याऐवजी पारदर्शक नियमनाद्वारे वीजमंडळाचा कारभार सुधारल्यास मंडळाचा तोटा दरवर्षी किमान रु. १००० कोटीनी कमी होऊन जागतिक बँकेच्या कर्जापेक्षा जास्त वाढीव उत्पन्न पाच ते सहा वर्षात वीजमंडळाला कमावता येईल. तेव्हा वेळेचा मुद्दा खरेतर खुल्या प्रक्रियेच्या

विरोधी नसून खाजगीकरणाच्या विरोधी आहे. दुसरे म्हणजे महाराष्ट्रातील वीजनियामक आयोगाने अश्या तऱ्हेची प्रक्रिया अत्यंत थोडक्या वेळात व मर्यादित संसाधने वापरून पार पाडता येते हे याआधीच दाखवून दिले आहे. संपूर्ण वीजक्षेत्राचे भवितव्य ठरवण्यासाठी या प्रक्रियेस लागणारा एखाद्या वर्षाचा कालावधी जास्त आहे असे म्हणणे म्हणजे काही जणांच्या स्वार्थासाठी घाईगर्दी करून गुप्तपणे निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेसाठी सबब शोधणे असे म्हणावयास हरकत नाही.

तेव्हा एका बाजूने कोसळणारा डोलारा सावरण्यासाठी तातडीचे उपाय अंमलात आणणे, तर दुसऱ्या बाजूने चिघळलेल्या दीर्घकालीन व मूलभूत समस्या दूर करण्यासाठी कोणते उपाय अंमलात आणावयाचे यावर एखाद्या पुनर्रचना आयोगाच्या माध्यमातून (रिफॉर्म कमिशन) विचारविनिमय सुरू करणे अशी दुहेरी उपाययोजना करण्याची आज गरज आहे. तातडीच्या उपायांमध्ये वीजमंडळ सदस्य व अध्यक्षांची निःपक्षपाती निवड समितीमार्फत पुर्ननेमणूक व वीजमंडळाच्या कामकाजाच्या विविध अंगामध्ये नियामक आयोगाच्या मदतीने सुधारणा करणे याचा मुख्यतः समावेश करावा लागेल. मात्र वीजक्षेत्रातील चिघळलेल्या समस्यांच्या निराकरणाचा नेमका व सविस्तर उपाय हा पुनर्रचना आयोगाच्या प्रक्रियेतूनच आकारास येऊ द्यावा अशी प्रयासची भूमिका आहे. आधी म्हटल्याप्रमाणे सरकारातले राजकारणी, अधिकारी, जागतिक बँक व ह्या सान्याचे फी-बांधील सल्लागार यांच्या शहाणपणावर अवलंबून राहण्याचे गंभीर दुष्परिणाम आपण पाहिले. तेव्हा कोण्या एका गटाच्या शहाणपणातून हा प्रश्न सुटणार नसून समाजातील विविध गटांचे ज्ञान, अनुभव, अपेक्षा, विश्लेषण, मते ह्यांच्या खुल्या घुसळणूकीतूनच आताच्या परिस्थितीत सर्वोत्तम असा उपाय आकाराला येईल असे वाटते. त्यासाठी खुल्या पारदर्शक, सर्वसमावेशक, व माहितीपूर्ण चर्चा घडवून आणणाऱ्या प्रक्रियेचे महत्त्व आणि त्याचप्रमाणे ती चर्चा योग्य मार्गाने नेण्यासाठी व त्यातून निष्कर्षाप्रत येण्यासाठी एका निःपक्षपाती व सक्षम आयोगाचे महत्त्व वादातीत आहे.

---०---

समारोप : लोकशाहीकरणाचा उतारा

महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्रातील परिस्थिती किती गंभीर आहे ह्याची वाचकांना कल्पना आतापर्यंत आली असेल. एका बाजूने अनेक वर्षे चिघळलेल्या समस्या व त्यांच्या मूळांशी असणारे विविध दोष ह्यांचे निराकरण करण्यासाठी वीजक्षेत्रामध्ये व्यापक व मूलभूत असे बदल करावे लागतीलच. मग त्यांना सुधारणा म्हणा अथवा क्रांती म्हणा. दुसऱ्या बाजूने आजवरच्या अनेक चुकीच्या व जनहितविरोधी निर्णयांमुळे डोक्यावर कोसळणारे संकट टाळण्यासाठी तातडीचे उपाय करावे लागतील.

ह्या साऱ्या परिस्थितीत मुख्यप्रवाहातील मंडळी देत असलेली खाजगीकरणाची जादूची कांडी महाराष्ट्रातील सद्यपरिस्थितीत काम करणार नाही हे देखील आपण पाहिले. साऱ्या समस्यांचे मूळ ही मंडळी म्हणतात त्याप्रमाणे “सार्वजनिक मालकी”मध्ये नसून ते “परिणामकारक लोकनियंत्रणाच्या अभावा”मध्ये आहे हे देखील याआधीच्या विवेचनामधून स्पष्ट होते. आजची “प्रातिनिधीक लोकशाही” प्रत्यक्षात “प्रतिकात्मक लोकशाही” झाली आहे. त्यांचे रूपांतर “कार्यात्मक (किंवा कार्यकारी) लोकशाही” मध्ये करण्यासाठी शासनव्यवस्थेवर “परिणामकारक लोकनियंत्रण” आणणे ही सध्याच्या परिस्थितीवरील उपाययोजनाची पहिली पायरी असेल.

वीजक्षेत्राच्या बाबतीत बोलायचे तर सर्वच बाबतीतले निर्णय, त्यानिर्णयांची अंमलबजावणी, व त्या दोन्हींचे नियमन या तीनही प्रक्रियांवर लोकनियंत्रण आणून वीजक्षेत्राचे लोकशाहीकरण करावे लागेल. असे लोकशाहीकरण हा त्या क्षेत्रातील सुधारणांचा गाभा असावा लागेल. त्यामुळे वीजक्षेत्रसुधारणेसाठीची नेमकी उपाययोजना व ती उपाययोजना ठरवण्यासाठीची प्रक्रिया या दोन्हीसाठी हा लोकशाहीकरणाचा उतारा वापरावा लागेल. लोकशाहीकरण हा “व्यापक” अर्थाने एक राजकीय उपाय आहे ह्यात वादच नाही. मात्र त्याचा अर्थ “सार्वजनिकीकरण” किंवा “राज्ययंत्रणावाद (स्टेटिझम)” नव्हे हे लक्षात घेतले पाहिजे. राज्ययंत्रणा अथवा बाजारयंत्रणा दोन्हीपैकी कशालाच वर्ज्य न मानता पण दोघांनाही वर उल्लेखलेल्या तीन सूत्रांद्वारे लोकनियंत्रणाचा लगाम घालणे हा लोकशाहीकरणाच्या उताऱ्याचा खरा अर्थ आहे.

लोकशाहीकरणाचा हा उतारा जेवढा महत्वाचा आहे तेवढेच तो कसा अंमलात आणावयाचा हे देखील महत्वाचे आहे. आज बहुसंख्य मंडळी लोकांनी आपले भवितव्य बाजारयंत्रणा व राज्ययंत्रणा यापैकी कोणाच्या हाती सोपवावे ह्यावर वाद घालीत असतात. लोकशाहीकरण करताना ह्या दोन्ही यंत्रणांना पारदर्शकता, जाबदायित्व, व जनसहभाग ह्या त्रिसूत्रीचे लगाम लावण्याची व ते लगाम कायम आपल्या हाती ठेवून वीजक्षेत्राचे आरोग्य सांभाळण्याची जबाबदारी लोकांना व त्यांच्या संस्था, संघटनांना सांभाळावी लागणार आहे. लोकशाहीकरणाची

प्रक्रिया घडवून आणणे व ती हातातून निसटून देणे ह्यासाठी लोकांनी व त्यांच्या संस्था, संघटनांनी सक्रिय होणे याला पर्याय नाही. त्यासाठी पुनर्रचना आयोग, नियामक आयोग ह्यासारख्या संस्था निश्चितच साह्यभूत ठरतील. पण त्यांच्या हाती आपले भवितव्य सोपवून स्वतः निर्धास्त राहण्याची चूकही आपण करता कामा नये.

लोकशाहीकरणाची ही व्यूहनीती बऱ्याच जणांना आदर्शवादी म्हणूनच अव्यवहार्य वाटेल. पण नियामक आयोगासमोर झालेल्या प्रक्रियेच्या निमित्ताने महाराष्ट्रामध्ये लोकनियंत्रणाच्या प्रक्रियेला प्राथमिक रूपात सुरुवात झाली आहे असे म्हणता येईल. ह्या प्राथमिक टप्प्यापासून सुरुवात करून लोकशाहीकरणाचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी अनेक आव्हाने झेलावी लागतील. निर्णय, त्यांची अंमलबजावणी, व नियमन ह्या तीनही प्रक्रिया अधिक पारदर्शी व जनसहभागाच्या दृष्टीने अधिक व्यापक करणे हे पहिले आव्हान. त्याबरोबरच त्यातील आर्थिक-तांत्रिक-राजकीय आशयाच्या दृष्टीने त्या प्रक्रिया अधिक सखोल करणे देखील गरजेचे आहे. सर्वात महत्वाचे आव्हान म्हणजे लोकाभिमुख तरीही आर्थिक-तांत्रिकदृष्ट्या व्यवहार्य असणाऱ्या निर्णयांच्या रूपाने त्या प्रक्रियांची परिणामकारकता वाढवणे. लोकशाहीकरणाची ही आव्हाने पेलण्यासाठी विविध प्रकारच्या समाजसंस्था व जनसंघटना यांना जागरूक, सक्षम, आणि सक्रिय व्हायला लागणार आहे. ‘वीजक्षेत्राचे लोकशाहीकरण’ ह्या व्यापक अजेंड्यावर एकत्र येऊन काम ह्या साऱ्या संस्था करू शकतील. खरेतर राजकारणी, अधिकारी, लोकप्रतिनिधी, कर्मचारी ह्या साऱ्या बलिष्ठ गटांवर दबाव कायम ठेवण्यासाठी त्यांना एकत्र यावे लागेल. हे सारे करताना सुरवातीच्या काळात काही लढायांमध्ये हार झाली तरी “लोकांच्या सक्रियतेमधून लोकशाहीकरण” हा मूलमंत्र समोर ठेऊन नव्या नव्या आव्हानांशी एकत्रितपणे झगडत राहणे हा वीजक्षेत्रातीलच नव्हे तर इतर अनेक क्षेत्रातील समस्यांवरच्या उपाययोजनांचा गाभा आहे.

---o---

महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ : महत्वाची आकडेवारी

Generation Capacity of MSEB (MW)						
	Thermal	Hydro	Gas	Nuclear	Total	
MSEB	6005	2180	912		9097	
Central Sector Share	1020	386		327	1733	
IPP (Dabhol)			728		728	
Total	7025	2566	1640	327	11558	
Excluding TATA and BSES Capacity of 2,274 MW						

Consumer Categoriwise Sales, Revenue and Tariff					
Category	Sales	% Share	Revenue	Tariff	
	MU	Sales	Rs. Cr.	Rs./ unit	
Domestic	7,093	0	1,751	2.47	
Small Industry	3,750	0	1,227	3.27	
Commercial	1,479	0	675	4.56	
Large industry	13,293	0	5,336	4.01	
Agriculture	11,180	0	915	0.82	
WS and SL	2,004	0	527	2.63	
Tata	-	- N.A.-	396	- N.A.-	
Mula Pravara	567	0	68	1.20	
Other	1,747	0	589	3.37	
Total	41,113		11,484	2.79	
(WS and SL - Water Supply and Street Lights)					

Other Sources of Revenue (Rs. Cr.)	
Miscellaneous and other income	462
Revenue due to theft reduction	600
Total Revenue	12546

Revenue Requirement of MSEB		Rs. / Cr.
Generation of power		3,387
Purchase of power		3,542
Repairs and Maintenance		675
Employee Cost		1,419
Administrative Expenses		151
Depreciation		1,293
Interest Charges		1,127
lease Rent		85
Provision for doubtful debts		200
Other debits		277
	Sub- total	12,156
Surplus / Profits		390
	Total	12,546

As per MERC Estimates for the Year 2000-01 (Tariff Order dated. 5th May 2000)

वीजक्षेत्रातील समस्या : महाराष्ट्र शासनाच्या घोडचुका

□ १९८०च्या राजाध्यक्ष समितीच्या शिफारसीबाबत निष्क्रीयता दाखवल्यामुळे सुरवातीच्या काळात समस्या सौम्य व लहान असतानाच कारवाई झाली नाही. परिणामी, कालांतराने त्या चिघळत गेल्या.

□ निविदा मागवून प्रकल्प निवडण्यासाठी जागतिक बँकेचे कर्ज व आंतरराष्ट्रीय सल्लागार उपलब्ध असून देखील दामोळ वीज प्रकल्प निविदा न मागवता थेट व गुप्त वाटाघाटी करून स्वीकारण्यात आला. त्या प्रकल्पाचे समर्थन करण्यासाठी अनेक खटपटी, लटपटी केल्या गेल्या. परंतु त्यांचे दुष्परिणाम लक्षात आणून दिल्यावरही काहीच हालचाल केली गेली नाही. ह्या सगळ्यामुळे वीज ग्राहकांना आता त्या प्रकल्पाची जबर किंमत मोजावी लागणार आहे.

□ सरकारतर्फे सांगितले गेलेले दामोळ पॉवर कंपनीच्या वीजदराबाबतचे अंदाज पूर्णपणे चुकीचे व जनतेची दिशाभूल करणारे होते. प्रत्यक्षातला वीजदर (सध्याचा ५.०० रु.) हा वर्तविलेल्या अंदाजापेक्षा (१.८६ रु. किंवा २.४० रु.) खूपच जास्त आहे.

□ महाराष्ट्राला रिलायन्स प्रकल्पाची तातडीने गरज नाही असे सल्लागारांनी दाखवून दिले असतानाही महाराष्ट्र शासनाने ह्या प्रकल्पाला मान्यता देण्याच्या टप्प्यांमधला अंतिम करार एस्क्रो अकाउंट देऊ केला. शासनाच्या ह्या निर्णयामुळे वीजग्राहकांवर अकारण खर्चाचा मोठा बोजा पडणार आहे.

□ काही काळापूर्वीपर्यंत 'वीजचोरी शून्य आहे व वीजेच्या गळतीचे प्रमाण १७-१८% एवढेच आहे' असे वीजमंडळ दाखवत होते. नियामक आयोगाच्या समोर असे निष्पन्न झाले की, वीजचोरी व अवास्तव वीजगळती शेतीपंपाच्या वीजवापरामागे दडवून वीजमंडळाने व सरकारने लोकांची व विधानमंडळाची फसवणूक केली.

□ पुढील काही वर्षात ग्राहकांना सोसाव्या लागणाऱ्या दरवाढीचा अंदाज वर्तविण्यास वीजमंडळ असमर्थ आहे किंवा ते अंदाज खुलेपणाने मांडावयास ते तयार नाही.

□ एका बाजूला वीजमंडळ मोठ्या प्रमाणात भारनियमन करीत आहे तर दुसऱ्या बाजूला मराविमंची १२०० मेगावॉटची निर्मितीक्षमता विविध कारणांमुळे बऱ्याच काळापासून पडून आहे. थोडा खर्च करून ही वीजनिर्मितीक्षमता वापरण्याऐवजी वीजमंडळ खाजगी कंपन्यांबरोबर करार करून अव्याच्यासव्या दराने वीज विकत घेऊ पाहत आहे.

□ विभाजन व खाजगीकरणाला उपायातील धोके व त्रुटी दाखवून दिले असतानाही राजकीय व आर्थिक स्वार्थापोटी शासनातील मंडळी खाजगीकरणाला घेऊ घेऊ दामटत आहेत. हे असेच चालू राहिले तर राज्यातील उद्योग, शेती, अर्थव्यवस्थेचे तसेच सामान्य जनतेचे भवितव्य अंधकारमय होईल.

□ सध्याच्या समस्यांवर पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, व जनसहभाग ह्याद्वारे लोकशाहीकरण व वीजमंडळाचे कार्यक्षमतावर्धन हे उपाय करण्याची गरज अनेक समिती व तज्ञांनी दाखवून दिली असताना शासनातील मंडळी स्वतःच्या स्वार्थापायी त्याकडे दुर्लक्ष करीत आहेत.

□ एका बाजूने वित्तीय आणीबाणीला तोंड देण्यासाठीच्या उपायांकडे शासनातील मंडळी दुर्लक्ष करीत आहेत. दुसऱ्या बाजूने त्यांच्यादृष्टीने सोयीचे असणारे परंतु जास्त व्याज दराचे, खर्चपरीच्या तत्वावरचे, व तुलनेने कमी भांडवल देणारे जागतिक बँकेचे कर्ज घेण्यासाठी जागतिक बँकेच्या धोकादायक अटी मान्य करण्यास ही मंडळी एका पायावर तयार आहेत.

प्रयासविषयी थोडेसे

प्रयास हा वैद्यकीय व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील काही व्यावसायिकांनी एकत्र येऊन स्थापलेला व कायदानुसार नोंदलेला सार्वजनिक विश्वस्त निधी आहे. प्रयासच्या वतीने आरोग्य, ऊर्जा, तसेच शिक्षण व पालकत्व ह्या क्षेत्रांत अनेक उपक्रम चालवले जातात. आपले व्यावसायिक ज्ञान व कौशल्ये वापरून समाजातील वंचित वर्गाच्या स्वउन्नतीसाठीच्या प्रयत्नांना व संघर्षांना साहाय्यभूत ठरावे ह्या उद्देशाने प्रयासचे सदस्य काम करीत असतात. संशोधन, विश्लेषण, प्रशिक्षण, माहितीचा प्रसार, वाड्यमनिर्मिती, इ. विविध मार्गांनी वरील उद्देशांच्या पूर्तीसाठी प्रयत्न केले जातात.

प्रयास ऊर्जागट गेले काही वर्षे ऊर्जा विशेषतः विद्युत क्षेत्रात काम करीत आहे. विद्युत क्षेत्रातील अनेक धोरणात्मक प्रश्नांवर प्रयास ऊर्जागटाच्या वतीने संशोधन व त्यावर आधारित अनेक उपक्रम केले जात आहेत. गेली तीन-चार वर्षे प्रयास ऊर्जागताने "वीजक्षेत्रातील सुधारणा" ह्या विषयावर आपले लक्ष केंद्रीत केले आहे. डॉ. सुबोध वागळे, श्री. शंतनु दीक्षित, श्री. गिरीश संत, व अमोल फडके हे प्रयास ऊर्जागटाचे सदस्य आहेत. प्रयास ऊर्जागताने ह्या पुस्तिकेचे लेखन केले आहे.

Selected Prayas Documents on Power Sector Policies

- Least Cost Power Plan for the State of Maharashtra
- Power from Sardar Sarovar: An In-efficient Plan
- The Enron Controversy: Techno-Economic Analysis and Policy Implications
- Agricultural Pumping Efficiency in India: The Role of Standards
- How Reliable are Agricultural Power-Use Data
- SEB Privatisation: Transcending the Issue of Ownership
- Beneficiaries of IPS Subsidy and Impacts of Tariff Hike
- Regulation: A Case Study of Power Sector Privatisation in India (A Presentation at the WB-NGO Workshop on Privatisation)
- The Enron Story: Controversial Issues and the Struggle
- "WB-Orissa" Model of Reforms: Cure Worse than Disease
- Towards an Efficient and Low-Cost Power Sector
- Promoting Public Interest: Civil Society Institutions and Independent Regulatory Agencies in the Electricity Sector (A Submission to CERC, India).
- Regaining Rationality through Democratisation : A Critical Review of MDBs' Power Sector Activities in India

प्रयास

प्रयास (आरोग्य, ऊर्जा, शिक्षण आणि पालकत्व या विषयांतील विशेष प्रयत्न)
अमृता क्लिनिक, कर्वे रोड, संभाजी पुल कोपरा, आठवले कॉर्नर, डेक्कन जिमखाना,
पुणे - ४११ ००४. फोन: ५४४९२३०, फोन/फॅक्स: ५४२०३३७.
E-mail: prayas@vsnl.com, WebSite: www.prayas—pune.org

पुस्तिकेविषयी थोडेसे

वीजकर्मचाऱ्यांचा संप, वाढते वीजदर, भारनियमनाचा वाढता उपद्रव, कर्मचाऱ्यांकडून होणारा त्रास ह्यामुळे महाराष्ट्रातील जनता हैराण झाली आहे. आता विभाजन, खाजगीकरण, व जागतिक बँकेचे कर्ज ह्या नव्या त्रिफळाचूर्णाच्या उपायाने सारे काही आलबेल होईल असा दिलासा राजकारणी व इतर काही मंडळी देत आहेत.

यासंदर्भात, 'एकदा एनरॉन आले की सारे काही आलबेल होईल' ह्या पाच वर्षापूर्वी दिल्या गेलेल्या अशाच दिलाशाची आठवण होते. आज तोच एनरॉन प्रकल्प महाराष्ट्रातील वीजक्षेत्राच्या, अर्थव्यवस्थेच्या, व जनतेच्या गळ्यातील धोंड बनला आहे. तेव्हा राजकारणी, अधिकारी, व त्यांचे फी-बांधील सल्लागार ह्यांच्या लाडक्या त्रिफळाचूर्णाची चिकित्सा करण्याची आज नितांत गरज आहे. ह्या दृष्टीने सदर पुस्तिका लिहिली आहे. ह्या पुस्तिकेमध्ये खालील विषयांवरील विवेचन व विश्लेषण आपल्याला वाचायला मिळेल.

- भारतभरच्या व महाराष्ट्रातील वीजमंडळांचे आजवरचे यश व अपयश यांची समीक्षा.
- जागतिक बँकेने ओरिसा व आंध्रप्रदेशात वीजक्षेत्रसुधारणेसाठी राबवलेल्या मॉडेलची समीक्षा.
- एनरॉन प्रकल्पावरील विवादातील विविध मुद्द्यांची चर्चा.
- महाराष्ट्र विद्युत नियामक आयोगासमोर झालेल्या खुल्या प्रक्रियेचे विवरण.
- वीजमंडळाच्या विभाजन व खाजगीकरणावरील विवादाचे सखोल व सविस्तर विश्लेषण.
- जागतिक बँकेच्या कर्जाची गंगा महाराष्ट्रात वाहू लागली की सारे प्रश्न सुटतील ह्या आशावादाची मीमांसा.
- येत्या चार वर्षात वीजमंडळाचे, राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचे, सरकारी तिजोरीचे, वीजग्राहकांचे, व करदात्यांचे भवितव्य काय याचा संगणकीकृत गणिती मॉडेलने घेतलेला धांडोळा.
- वीजक्षेत्रातील सध्याच्या आणीबाणीचे मूलगामी रोगनिदान करणारे विश्लेषण.
- वीजक्षेत्रामधील तातडीच्या व मूलभूत समस्यांच्या सोडवणूकीच्या संभाव्य मार्गांचे विवेचन.
- "लोकांच्या सक्रियतेतून वीजक्षेत्राचे लोकशाहीकरण" ह्या संकल्पनेचे विवेचन.

किंमत ६ रु.

ही पुस्तिका श्री विजय कुवळेकर, विश्वस्त, स्वामी विवेकानंद कृतार्थता निधी, यांनी प्रभात प्रिंटिंग वर्क्स, ४२७ गुलटेकडी, पुणे ३७ येथे छापून राळ्गेण सिद्धी येथे प्रकाशित केली.